

ראשיתה של העלייה הסלקטיבית בשנות החמישים

אבי פיקאר

הציונות, כתנועה הלאומית של היהודים, העמידה את העלייה¹ לארץ-ישראל כאחת ממטרותיה העיקריות. בשנות השלושים והארבעים, כאשר החמירו הבריטים את המגבלות שהטילו על העלייה, הפכה הססמה 'עלייה חופשית' לאחת הררישות המרכזיות של היישוב בארץ ושל תומכיו בחו"ל. עם הקמת המדינה היה עקרון העלייה החופשית לאחד מיסודותיה של מגילת העצמאות: 'מדינת ישראל תהא פתוחה לעלייה יהודית ולקיצוץ גלויות', נאמר בה. הוועד הפועל הציוני קבע כי 'זכות היסוד של כל יהודי לצאת מארצות הגולה ולהתיישב בארצו'.² כעבור שנתיים נוסחה קביעה זו בחוק מיוחד, 'חוק השבות'. חוק זה קבע שעלייתם של יהודים למדינה אינה בבחינת הגירה כי אם זכות טבעית של היהודים השבים לביתם. בדיונים בנוגע לחוק זה נאמר שמדינת ישראל היא מדינה יהודית לא משום שהיהודים מהווים את רוב תושביה אלא משום שהיא שייכת לעם היהודי: אין זו מדינה שיש לה עם אלא עם שיש לו מדינה, ולכן אין המדינה רשאית להגביל את זכויותיו של העם לעלות לארץ.³ ואולם, כעבור שלוש שנים שונתה מדיניות העלייה ההמונית והונהגה מדיניות של עלייה סלקטיבית. בשל מקומה המיוחד של העלייה באידאולוגיה הציונית ולנוכח מיעוט המחקר בסוגיה הטעונה של העלייה הסלקטיבית, מן הראוי לשפוך אור על פרשה זו.

א. מבוא – בין הצלה לבניין בתקופת היישוב

תמיכתה של הציונות בעלייה המונית נראית מובנת מאליה, אך למעשה היה יחסה לעלייה אמביוולנטני. מראשיתה העמידה לה התנועה הלאומית היהודית שני יעדים:

- * מאמר זה מבוסס על עבודת MA שנכתבה בהדרכת פרופ' זאב צחור וד"ר חנה יכלונקה. תודתי נתונה להם וכן לד"ר לב גרינברג, ד"ר צבי צמרת וד"ר ירון צור, שסייעו בהערותיהם המועילות.
1. השימוש במונח 'עלייה' לתיאור הגירתם של יהודים לארץ-ישראל הוא בעל משמעות ערכית. עם זאת, גם השימוש במילה 'הגירה' מעיד על עמדה ערכית וגם הוא אינו ניטרלי. מכיוון שמרבית הקוראים והכותבים משתמשים במילה 'עלייה' וזה המונח המופיע בכל המסמכים כעברית אשתמש במונח זה לאורך כל המאמר.
2. החלטות הוועד הפועל הציוני, ספטמבר 1948, אצ"מ.
3. דברי הכנסת, VI, 27.6.50, עמ' 2035-2048.

הצלת יהודים ובניין ארץ-ישראל. בין שתי המטרות הללו שרר מתח מתמיד, שליווה את המפעל הציוני כמשך זמן רב. אמנם רבים ראו בהן משימות המשתלבות זו בזו: הצלת העם תכוא לידי ביטוי בעלייה ובבניין הארץ. ואולם, לעתים קרובות התנגשו שתי המשימות, והיה צורך להכריע ביניהן. מחד חייבה משימת ההצלה לקבל את כל מי שביקש לבוא. מאידך, בניין הארץ הצריך כוחות מובחרים - צעירים וחלוצים שיהיו נכונים להקריב עצמם למען המטרה.⁴ ואולם, לא רק הצורך בפיתוח כלכלי וחקלאי של היישוב היהודי בארץ-ישראל היה סיבה להעדפתה של עלייה מבוקרת, אלא גם תפיסתם של חוגים נרחבים בציונות, שראו בציונות מהפכה אנטי-גלוטית. תפיסה זו הביאה את המחזיקים בה להסתייג מעלייתם של יהודים שעשויים היו להביא ארצה את המנטליות הגלוטית ואת סגנון העיירה היהודית של מזרח אירופה.⁵

הציונות המדינית, מיסודו של הרצל, באה לפתור את שאלת היהודים או את 'צרת היהודים'. על-פי הרצל, הקמת מדינה ליהודים נועדה לפתור את בעיית האנטישמיות, ומטרת הציונות היתה הצלת העם. במקביל להרצל ואף לפניו כמו הוגים שסברו כי בניין ארץ-ישראל - או יצירת חברת מופת בארץ - הן-הן מטרותיה של התנועה הלאומית היהודית. אחד העם, שסבר כי ארץ-ישראל צריכה להיות מרכז רוחני ולא מקלט לכל היהודים, הועיד אותה לבני עלייה מעטים. הציונות המעשית, מיסודם של חובבי-ציון, צידדה בעלייה אטית וסלקטיבית בגלל הצורך בפיתוח כלכלי ובשל חוסר יכולתה של ארץ-ישראל לקלוט מיליוני יהודים מיד.⁶ בפולמוס אוגנדה הכריעה למעשה התנועה הציונית לטובת בניין הארץ. צ'לנוב, אחד מראשי ציוני-ציון, קבע כי התנועה הציונית אינה מסוגלת לפתור את בעיית המוני היהודים הלחוצים, וכי 'בשביל זה קיימת אמריקה'.⁷ עם מותו של הרצל והתבססות האוריינטציה 'המעשית' בתנועה הציונית הואצה מגמה זו. עדיין דיברו על פתרון בעיית היהודים בדרך של עלייה לארץ-ישראל, אך ראו בכך פתרון תאורטי.⁸ כאמור, שני נימוקים היו למצדדים בעלייה האטית והסלקטיבית: הצורך המעשי בפיתוח הארץ, והשאיפה שהעולים יהיו בעלי 'מדרגה תרבותית ורוחנית'. לא היתה רצויה, למשל, עלייה המונית של יהודים עניים כמיוחד או של יהודים מארצות המזרח. ארתור רופין כתב ש'יהודי המזרח [...] המדרגה הרוחנית ותרבותית שהיהודים הללו עומדים עליה, היא כל כך פחותה, עד שכניסה

4. ראה למשל: 'ויתקין, קול קורא' (1903), בתוך: ש"נ אייזנשטרט ואחרים (עורכים), ישראל - תברה מתהווה, ירושלים 1972, עמ' 6-7.
5. חיים וייצמן אמר שהוא אינו רוצה לראות בארץ-ישראל נְלֶבְקִי שנייה - מהדורה נוספת של רחוב היהודים בודרשה. ראה: 'גורני, מראש פינה ודגניה עד דימונה, תל-אביב 1983, עמ' 71.
6. יש לציין שעמדה זו לא היתה עמדתם הראשונית של חובבי-ציון אלא השקפה שהתפתחה בדיעבד, לאור הקשיים הרבים שבהם נתקלו עולי העלייה הראשונה. ראה: מרגלית שילה, 'עליית המונים או עליית נבחרים - היחס לעלייה בימי העלייה הראשונה והשנייה', בתוך: רבורה הכהן (עורכת), קיבוץ גלויות, ירושלים תשנ"ח, עמ' 116.
7. 'עילם, מחזון למדינה: בעיות מרכזיות בתולדות הציונות, תל-אביב 1978, עמ' 48.
8. מרגלית שילה, 'טובת העם או טובת הארץ?', קתדרה, 46 (1987), עמ' 110.

המונית גדולה מהם היתה גורמת להשפיל את המצב הכללי של הסביבה היהודית התרבותית בארץ.⁹

פנייתם של המוני היהודים הנואשים לארצות-הברית מיתנה לזמן מה את הדילמה בין בניין להצלה, והציונות העמידה לה מטרות אחרות, כמו הקמת מרכז רוחני בארץ ויצירתה של חברה חדשה ומתוקנת.¹⁰ גם לאחר הצהרת בלפור, כשלכאורה הושגה מטרתו של הרצל וליהודים ניתן צ'רטר על הארץ, נמנעה התנועה הציונית מלקרוא להמוני היהודים לעלות אליה. רוב מנהיגי הציונות דרשו שהעולים יהיו בעיקר בעלי הון שישקיעו בארץ. קולו של נורדאו, אחרון נאמניו של הרצל, שבאותה תקופה קרא לעלייה המונית, היה קול קורא במדבר.¹¹ המוסדות הציוניים חששו מהגעתה של עלייה המונית בטרם הוכשרו התנאים לקליטתה, ודחו אפילו את בקשותיהם של חלוצים צעירים לעלות לארץ. אמנם כלפי חוץ קראה התנועה הציונית לבריטים לאפשר עלייה של רכבות, אך למעשה ניקר בה החשש שהארץ תוצף ביהודים חסרי כול ויווצר מצב של חוסר ריור ושל חוסר תעסוקה.¹² מצב זה עלול היה להביא לגל של ירידה ולחיסול רצונם של יהודים לעלות ארצה למשך שנים ארוכות.

בראשית שנות העשרים, עם חקיקתם של חוקי ההגירה החדשים בארצות-הברית והתבססותה של מדיניות לאומנית וכלכלית בפולין, הפכה ארץ-ישראל - לראשונה מאז ייסוד הציונות - לארץ המקלט ליהודים. יהודים במצוקה, שסבלו מאנטישמיות ומהגבלת צעדיהם הכלכליים, מצאו פתרון למצוקתם בעלייה לארץ-ישראל. אמנם החוקים הבריטיים הגבילו במקצת את העלייה לארץ, אך הגבלה זו חלה בעיקר על אנשים חסרי כל הון; בני המעמד הבינוני בפולין לא השתייכו לקטגוריה זו. אלה האחרונים הגיעו ארצה בעלייה ההמונית הראשונה, העלייה הרביעית. יש לציין כי עלייה זו לא זכתה לעידוד ניכר של התנועה הציונית, ורוב העולים הגיעו ארצה באופן פרטי. ההסתייגות מעלייה זו נבעה משתי הסיבות שצוינו לעיל - הרצון לייסד חברה חדשה¹³ והצורך בפיתוח הדרגתי של הארץ. בתחילה הוכעה הסתייגות מן העולים שלא היו

9. רברי רופין מצוטטים אצל שילה, שם, עמ' 112-113. עליית יבנאלי מתימן ב-1911 היתה היוצא מן הכלל שהעיד על הכלל, והמניע העיקרי לה היה הרצון לבנות את הארץ בעזרת 'פועלים טבעיים' ולא המצוקה בתימן (ראה שילה, שם, עמ' 118 ואילך). חשוב לציין שבאותם ימים היוו יהודי המזרח כשבעה אחוזים מכלל העם היהודי, ובעיני יהודי אירופה, מייסדי התנועה הציונית ופעיליה, מצוקתם לא נראתה חמורה.

10. אביבה חלמיש, 'מדיניות העלייה בשנות השלושים - בין גאולה להצלה', זמנים, 58 (אביב 1997), עמ' 89.

11. דבורה הכהן, עולים בסערה, ירושלים 1994, עמ' 6; עילם, מחוז למדינה, עמ' 53. גם נורדאו ראה את בניין הארץ כעיקר ורצה עלייה המונית כדי ליצור רוב דמוגרפי באופן מדי. לאחר מלחמת העולם הראשונה לא נראתה מצוקת היהודים כה חמורה. קריאתו המפורסמת של וייצמן, 'עם ישראל אייכה', נועדה בעיקר כדי לגייס כספים לפיתוח הארץ ופחות לשם גיוס עולים.

12. מ' נאור, ספר העליות, ישראל 1991, עמ' 59; י' גלבר, 'מ"אל העלוז' עד חוק השכות', בתוך: הכהן, קיבוץ גלויות, עמ' 250.

13. על דמותה של החברה החדשה ראה להלן.

מוכנים להמיר את אורח חייהם ה'גלותי'.¹⁴ לאחר שנתיים, לנוכח המשבר הכלכלי שהתחולל בעקבות העלייה הרביעית, נתפס המצב כהוכחה לכך שעלייה בלתי מבוקרת, אפילו של בעלי הון, מזיקה לבניין הארץ.¹⁵

המשבר הכלכלי והבטחוני (פרעות תרפ"ט) שפקד את הארץ והתייצבות מסוימת שחלה במצב באירופה החלישו לזמן מה את הרצון לעלות ארצה ודחו את הריון בשאלת מדיניות העלייה בכמה שנים. לעתים, בגלל החשש מקשיי קליטה, אף לא נוצלה מכסת העולים שהקציבו שלטונות המנדט.¹⁶ ואולם, הדילמה בין בניין להצלה הוסיפה לעמוד על הפרק והגיעה לשיאה בשנות השלושים, עם עלייתו של היטלר לשלטון. הבעיה, שהיתה עד אז תאורטית, הפכה לבעיה מעשית הרושת הכרעה ונקיטת יוזמה. אמנם במהלך שנות השלושים החמירו הבריטים את ההגבלות שהטילו על עולים חסרי הון וכמות העולים הצטמצמה, אך עדיין ניתן היה להכריע בין בניין להצלה כעצם הבחירה בעולים מסוימים. מרבית עולי העלייה החמישית הגיעו ממזרח אירופה (אף שעלייה זו זכתה לכינוי 'עליית היקים', רק עשרים אחוז מעוליה הגיעו מגרמניה). המפלגות ששלטו בהנהלת הסוכנות בחרו בעולים על-פי השתייכותם לתנועות פוליטיות ועל-פי מידת קרבתן של תנועות אלו לקואליציה השלטת בתנועה הציונית. המצוקה שבה היו נתונים המועמדים לא היתה קריטריון מרכזי כקביעת דין הקדימה בעלייה.¹⁷ בבחירתם זו הכריעו למעשה מנהיגי הסוכנות בעד שיקולי הבניין, בהעדיפם אותם על-פני שיקולי ההצלה. גם בדרישות התנועה הציונית להגדיל את היקף העלייה - אף בפומביות שבהן - צוינו מספרים שנועדו אמנם ליצור רוב יהודי בארץ ככלי לבניינה, אך היו קטנים בהרבה מן המספרים שהיו דרושים לשם הצלת יהודים.¹⁸

ככל שהתבסס הבית הלאומי בארץ-ישראל והיה - כדברי הספר הלבן של 1939 - 'עובדה קיימת', נראה היה שהצורך בעלייה אליטיסטית יפחת וששיקולי ההצלה יגברו על שיקולי הבניין. מנהיגי היישוב סברו כי היישוב היהודי חזק דיו ומסוגל לסייע בקליטת יהודים ולא רק להזדקק לתמיכה בכוח אדם. לנוכח ההגבלות שהטילו הבריטים על העלייה החל ב-1937, ובמיוחד ב-1939, הפכה השאיפה לעלייה חופשית לאחר המניעים העיקריים שעוררו את הריישה למדינה יהודית עצמאית.¹⁹ עד תום המנדט היתה העלייה לסוגיה מרכזית במאבק הלאומי בארץ-ישראל.

14. ראה לעיל, הערה 5, וכן ציטוטים מדבר בתוך: ו' צחור, שורשי הפוליטיקה הישראלית, תל-אביב 1987, עמ' 60.

15. הכהן, עולים בסערה, עמ' 6; נאור, ספר העליות, עמ' 72-73.

16. י' גלבר, מולדת חדשה, ירושלים 1990, עמ' 65.

17. צחור, שורשי הפוליטיקה הישראלית, עמ' 85-86. לטענת אביבה חלמיש (לעיל, הערה 10, עמ' 94), עד ליל הברזל העריכו מנהיגי הציונות שמצבם של יהודי פולין קשה יותר ממצבם של יהודי גרמניה, אך גם היא מציינת שבחירת העולים נעשתה על-פי שיקולים פוליטיים ולא על-פי שיקולי מצוקה (שם, עמ' 96).

18. שם, עמ' 95.

19. שם, עמ' 97. למעשה התחלפה השאיפה כמטרתה: עד 1937 רצו בעלייה כדי ליצור רוב יהודי שיכיא להקמתה של המדינה. לאחר מכן רצו מרינה שתהיה בית להמוני הנדרפים. וראה גם: ש' טבת, הדרך לאייר, תל-אביב 1986, עמ' 215.

בעקבות השואה התבססה העמדה שגרסה כי רק מדינה יהודית בארץ-ישראל יכולה לשמש מקלט ליהודים הנרדפים בעולם.²⁰ גם כן-גוריון, שלפני כן צידד בעלייה סלקטיבית, שינה את גישתו בעקבות השואה והחל להטיף לעלייה המונית. הוא דרש שיעלו לארץ מיליון יהודים (מספר הפליטים המוערך באותה תקופה), אפילו אם יצטרכו לפתוח למענם בתי-מחוי.²¹ לצורך העניין אף הוקמה ועדת תכנון מיוחדת.²² המעבר לקליטת עלייה המונית לא התבטא ברמה ההצהרתית בלבד. בשנים 1945-1948 כללה אוכלוסיית העולים - שמספרם היה קטן עקב הגבלות הספר הלבן - חולים ונכים פליטי שואה, משפחות שלמות וקשישים בודדים.²³

מדינה יהודית נתפסה אפוא כפתרון לבעיית הפליטים היהודים, וכמעט שלא נמצאו כופרים בגישה שראתה בהצלת היהודים את מטרתה העיקרית של העלייה. במסגרת ההיערכות לקראת הקמת המדינה דובר על העלייה כעל נושא מוכן מאליו. מספר העולים הפוטנציאליים נאמד בשני מיליון, הגם שהיה ברור כי לא כולם יעלו בפועל.²⁴ בריונים שהתנהלו ערב הקמת המדינה המשיכו לדבר על העלייה הצפויה כעל תופעה מחויבת המציאות, אך לא בחנו את הבעייתיות הגדולה העלולה להיות כרוכה בקליטתה ולא נערכו לקראתה.²⁵ עיקר תשומת הלב הופנה, ובצדק, להכנות למלחמה.

ב. העלייה ההמונית²⁶

מיר עם הקמת המדינה החלו לזרום ארצה גלי העלייה. בתחילה, כמהלך מלחמת העצמאות, עדיין היה קצב העלייה אטי יחסית. אחדים מן העולים היו צעירים, שמקצתם

20. שם, עמ' 218. בשנים האחרונות מתנהל פולמוס בנוגע לשאלה האם אכן רצתה התנועה הציונית להציל את המוני היהודים או שמא רק השתמשה בהם כדי להצדיק את דרישתה למדינה. תום שגב, כדוגמה לאחד מני רבים, טוען שמנהיגי היישוב סברו כי תפקידם אינו להציל יהודים אלא לבנות את ארץ-ישראל (ת' שגב, המיליון השביעי, ירושלים 1992, עמ' 72). ואולם, אם נניח לשאלה האם מדובר היה בניצול ציני או שמא בחוכמה פוליטית, ברור שברמה ההצהרתית כבר לא הוצגה העלייה רק כאמצעי לכניין הארץ אלא גם ככלי להצלת יהודים.
21. דליה עופר, 'העלייה, הגולה והיישוב', קתדרה, 43 (מרס 1987), עמ' 69-70. על כך ועל השינוי שחל בעמדת בן-גוריון - מצידוד בעלייה סלקטיבית לתמיכה בעלייה המונית - ראה: דבורה הכהן, תכנית המיליון, תל-אביב 1994.
22. טבת, הררך לאייר, עמ' 223.
23. א' שטרנברג, בהיקלט עם, תל-אביב 1973, עמ' 14.
24. הכהן, עולים בסערה, עמ' 7.
25. שם, עמ' 8-9.
26. יש חוקרים המכנים את העלייה שהגיעה ארצה בשלוש השנים הראשונות למדינה בשם 'העלייה הגדולה' (הכהן), עולים בסערה; דליה עופר (עורכת), בין עולים לוותיקים, ירושלים 1996, ועוד). ואולם, המינוח 'העלייה ההמונית' מתאר טוב יותר את יחסם של הקולטים לאותה עלייה. הביטוי 'המון' מתאר אנשים רבים אך גם אנשים פשוטים, לעתים גסים וכורים. כך נתפסו לעתים קרובות העולים בעיני הממסד הקולט, והשימוש במונח 'עלייה המונית' ממחיש זאת.

הוכשרו עוד בחו"ל לשמש תגבורת לכוחות הלוחמים. משחלה רגיעה במצב והישרדותה של מדינת ישראל כבר נראתה ודאית, גבר קצב העלייה. המעפילים שגורשו לקפריסין ושארית הפלטה במחנות בגרמניה - יהודים שישבו על המזוורות - החלו לעלות ארצה. גם מארצות הבלקן ומתורכיה עלו יהודים רבים. ב-1949 החלה עלייתם של יהודי תימן במבצע 'מרכז הקסמים', ובתוך כמה חודשים עלו יותר מ-30 אלף מהם. בסוף אותה שנה נפתחו גם שערי פולין. מאמצע 1950 ועד סוף 1951 עלו לארץ רוב יהודי עיראק וחלק ניכר של יהודי רומניה. העלייה שינתה את ההרכב הרמוגרפי בארץ. ב-1948 עלו ארצה למעלה ממאה אלף איש. ב-1949 עלו ארצה כ-240 אלף יהודים, ב-1950 - כ-170 אלף, וב-1951 עלו כ-174 אלף עולים. בסך הכול עלו ארצה 680 אלף איש בתוך שלוש שנים וחצי. לפני קום המדינה מנה היישוב היהודי כ-650 אלף איש. העלייה הכפילה את מספרו והציבה לו אתגר לא פשוט מבחינה כלכלית וחברתית.

ואולם, העלייה לא זרמה מאליה. היה צורך לעודד ולארגן את הגעת היהודים, שכן לאחר קום המדינה שימשה העלייה ההמונית לא רק כלי להצלת היהודים אלא גם אמצעי לבניין הארץ. יתרה מזו - העלייה היתה מרכיב ממרכיבי הכיטחון הלאומי.²⁷ נוסף על הטיעון המריני שהצדיק אותה - העובדה שבלא עלייה לא היה למעשה צורך בהקמת מדינה ליהודים - היוו העולים החדשים את מסת האוכלוסייה שיכלה להחזיק כשטחים שנכבשו במלחמת העצמאות, ולעצם המאזן הרמוגרפי הזה היתה חשיבות לנוכח המלחמה בערכים.²⁸ המדינה והתנועה הציונית מימנו אפוא את העלייה וארגנו אותה. מבחינה זו ננקטה מדיניות הצלה קיצונית. לא זו בלבד שמארגני העלייה ניאותרו לקבל כמעט כל עולה, הם אף חיפשו אחר העולים, שכנעו אותם לבוא ארצה, ומימנו את נסיעתם ואף את אמצעי קיומם לאחר עלייתם. הסוכנות היהודית, כסיועם של ארגונים יהודיים בין-לאומיים כדוגמת הג'וינט, הקימה מחנות ותחנות ביניים בארצות המוצא ובארצות המעבר ועסקה בהנפקת דרכונים, בבדיקות רפואיות ועוד.²⁹ בארץ שוכנו העולים במחנות (ראה להלן), והוצאות קיומם מומנו, כאמור, מכספי הסוכנות.

באותה תקופה אמנם התמתנה הרילמה בין שתי המטרות הציוניות - הצלת יהודים ובניין הארץ - אך עדיין היו אוכלוסיות מסוימות שעלייתן ארצה לא עלתה בקנה אחד עם שתי המטרות. בהיעדר דיון מקיף בנושא מדיניות העלייה התבססה מדיניותן של הממשלה ושל הסוכנות על מגילת העצמאות ועל החלטות הוועד הפועל הציוני מאוגוסט 1949, שבהן דובר על עלייה חופשית ובלתי מוגבלת. החלטות אלה היו

27. ת' שגב, 1949 - הישראלים הראשונים, ירושלים 1984, עמ' 106 ולהלן: שגב, הישראלים הראשונים.

28. י' צור, 'העלייה מארצות האיסלם', בתוך: צ' צמרת וחנה יכלונקה (עורכים), העשור הראשון, ירושלים 1997, עמ' 69.

29. מ' ליסק, 'מדיניות העלייה בשנות החמישים', בתוך: מ' גאור (עורך), עולים ומעברות, ירושלים 1986, עמ' 14.

הצהרתיות בלבד, ולא נקבעו בהן קריטריונים ספציפיים למיון העולים.³⁰ ההכרעות בעניין זה נותרו בידי העוסקים בעלייה כפועל.³¹ אלה אמנם קבעו כמה קריטריונים לעלייה, אך למרות ההגבלות הללו עלו מספר רב של חולים, נכים וזקנים שנוקקו לטיפול רפואי וסוציאלי. לעתים תכופות התאפשרה עלייתם בשל העלמת עין מצד פעילי העלייה.³²

ואולם, לא רק בריאותם וגילם של העולים היוו בעיה. ויכוח נסב גם על כמויות העולים המגיעים ארצה ועל נושא ויסות העלייה. עוד ב־1949 קראו מחלקת הקליטה של הסוכנות ומשרד הבריאות להאט את קצב העלייה מתימן, אך ראש הממשלה, דוד בן־גוריון, התנגד לכך בתוקף, ואף תבע להאיץ את קצב העלייה משם.³³

נושא הגבלת העלייה היה בעייתי ביותר. כאמור, העלייה היתה מעין מיתוס, ואיש לא העז לכפור בחיוניותה - הן למדינה והן לעם היהודי. כל דיון בדבר האטת העלייה התנהל בחדרי חדרים, וכל פרסום בנוגע לדיונים אלו הוכחש במהירות. לפיכך מפתיעה כמות ההחלטות שהתקבלו בנושא הגבלת העלייה ככל שנה משנות העלייה ההמונית.³⁴ מסוף 1948 התנהל פולמוס בין מחייבי הגבלת העלייה לבין שולליה. העוסקים בקליטה ואנשי הכספים בממשלה ובסוכנות תקפו את מחלקת העלייה על התעלמותה מהמכסות שנקבעו. ביקורת הופיעה גם בעיתונות. מאיר גרוסמן, מראשי התנועה הרוויזיוניסטית וחבר הנהלת הסוכנות, כתב מאמר שבו הזהיר מעלייה בלתי מווסתת וטען כי העלייה בצורתה הנוכחית עלולה להפוך מברכה לקללה.³⁵ עיקר החשש היה מן התוצאות הכלכליות העלולות לנבוע ממנה. הבאת האלפים, קליטתם הראשונית, שיכונם, מציאת תעסוקה כשכילם והטיפול הרפואי בהם חייבו הקצאת משאבים רבים, ואלה לא היו בנמצא במדינה, שזה עתה התאושה ממלחמה קשה. גם החשש מ'איכותה' של העלייה נמנה עם הגורמים להתעוררות הדרישה לעלייה מבוקרת - אם כי היה גורם בעל חשיבות פחותה. אימת 'המספרים הגדולים' (כפי שהגדירו זאת ראשי הסוכנות) היתה מוחשית הרבה יותר. ההחלטות שנתקבלו מפעם לפעם הגבילו

30. כחוק השבות, שהתקבל ביולי 1950, כבר נקבעו הגבלות מסוימות, אם כי מינוריות ביותר: 'כאשר שר הפנים נוכח שהמבקש פועל נגד העם היהודי, או עלול לסכן את בריאות הציבור או כיטחון המדינה, או בעל עבר פלילי העלול לסכן את שלום הציבור'.

31. הבהן, עולים בסערה, עמ' 44-49. שר העלייה, משה שפירא, הורה לנציגיו בחו"ל לעודד את עלייתם של כל הגורמים היכולים לתרום לבניין המדינה. העדיפות ניתנה לבעלי הון ולבעלי מקצוע - קבוצות שהועדפו עוד בתקופת המנדט. כמו כן הונחו הנציגים למנוע את חזרתם למדינה של אנשים העלולים להפריע לאמץ המלחמתי ולהקפיד על בריאותם של העולים. בסוף 1948 הוחל כפיקוח רפואי במחנות העקורים באירופה כדי למנוע את עלייתם של החולים במחלות קשות. אך לא רק במחנות העקורים נערכו בדיקות רפואיות. על יוצאי ארצות האסלאם נאספו נתונים רפואיים עוד כארצות מוצאם. כאחד המקרים נמצאו רק שישה אנשים בריאים לגמרי מכין ארכעים שנברקו.

32. שם.

33. שם, עמ' 60.

34. שם, עמ' 100.

35. שם, עמ' 103.

את מספרם של העולים המתוכננים לעלות מדי שנה. בכל שנה נקבעו מכסות עלייה, אך לא הוחלט על תקנות בנוגע לגילם ולבריאותם של העולים. הסמכות לקבוע הגבלות על סוגי היהודים הזכאים לעלות נשארה בידי הדרגים הזוטרים שפעלו בשטח, ועד סוף 1951 לא גיבשו הממשלה או הסוכנות מדיניות מוגדרת בעניין זה.

יש לציין כי גם כשהתקבלו כהנהלת הסוכנות החלטות בנוגע למכסות העלייה, עקף אותן ראש מחלקת העלייה, יצחק רפאל, איש הפועל-המזרחי, בשלחו מן השטח העתקי מכתבים שבהם נאמר כי האטת העלייה אינה מעשית. לעתים פשוט הודיעו הפעילים בשטח על האוניות היוצאות לדרך, בהתעלםם מהפגנתיות מההוראות בעניין המכסות.³⁶ סביר להניח כי העוסקים בעלייה שאבו תמיכה מעמדתו התקיפה של בן-גוריון, שצייד בעלייה בלתי מוגבלת, ולכן עשו דין לעצמם והתעלמו מהוראות הממונים עליהם. בן-גוריון עצמו אמנם הודה במצוקת הקליטה מעל בימת הכנסת, אך טען כי אין להתאים את העלייה ליכולת הכלכלית אלא להפך - יש להתאים את היכולת הכלכלית לממדי העלייה הצפויה. הוא נהג להשוות את המאמץ הכרוך בקליטת העלייה לזה הנדרש במלחמה: בשני המקרים לא התקציב קובע אלא הסכנה המאיימת. 'התנגדנו ונתנגד לכל צמצום בעלייה', הוא הכריז.³⁷

לתומכי הגבלת העלייה כהנהלת הסוכנות, כמו גיורא יוספטל ולוי אשכול, היה ברור כי בלא תמיכתו של בן-גוריון אין סיכוי להביא להאטה בקצב העלייה. לפיכך תמכו בהקמתו של גוף שישתף גם את ראש הממשלה ואת שריו בלכטים הקשורים לקשיי הקליטה. באפריל 1950 הוקם 'המוסד לתיאום', וראש הממשלה מונה ליושב-ראש הגוף החדש. המוסד אמור היה לתאם בין צעדי הסוכנות לצערי הממשלה בכל הנוגע לתכנונם ולביצועם של מהלכי העלייה, הקליטה, שיכון העולים, ההתיישבות והפיתוח החקלאי. כמו כן אמור היה המוסד לתאם בין התקציבים המופנים למשימות אלה ולהחליט על חלוקת העבודה בין הממשלה לסוכנות. עם הזמן הפך המוסד לתיאום במה לזויכוחים בעניין מכסות העלייה מהארצות השונות.

במחצית 1950, עת החלו להגיע ארצה העליות הגדולות מעיראק ומרומניה, נשמעה הדרישה להאטת העלייה ביתר תוקף. מתקני הקליטה היו עמוסים בעולים שהגיעו לארץ עד לאותה תקופה. אמנם מקצת העולים שהגיעו ב-48' ובראשית 49' שוכנו בבתים נטושים של ערביי ארץ-ישראל, אך כשגבר קצב העלייה שוכנו העולים עם הגעתם במחנות שיועדו לכך - בדרך-כלל במחנות ישנים של הצבא הבריטי, שבהם זכו לכלכלה ולמגורים על חשבון הסוכנות. מלכתחילה אמורים היו העולים להתגורר במחנות למשך תקופה קצרה ואחר-כך להסתדר בכוחות עצמם, אך מספרם הרב הביא למחסור חמור בשיכון. במחנות נוצר עומס כבד, שכן העולים שהגיעו ארצה זה מכבר נשארו בהם במשך חודשים במקום לשהות בהם ימים ספורים בלבד ולהתפנות לשיכוני

36. שם, עמ' 106.

37. שם, עמ' 107-110.

קבע, כמתוכנן. ממדי העלייה היו גדולים מן הצפוי והעולים חיו בצפיפות רכה. באוקטובר 1949 חיו במחנות יותר מ-90 אלף איש. חיי המחנה הוגדרו 'מנוונים'. בדרך-כלל לא הותר לעולים להיכנס למחנות ולצאת מהם בחופשיות. הם גם לא הורשו לעבוד, וחיו על חשבון הסוכנות. חיי הבטלה, הצפיפות ורמת ההיגיינה הנמוכה יצרו במחנות מצב שהוגדר כפי אחד מראשי מפא"י כסכנה ל'קונטר רבולוציה'.³⁸ המחנות זכו גם לתיאורים שליליים ביותר בעיתונות.³⁹ פתרון חלקי לבעיה זו סיפקה שיטת המעברות - התיישבות זמנית של עולים בשיכונים ארעיים (אוהלים, פחונים וצריפים). שיטה זו החלה לקרום עור וגידים באביב 1950, עם התגברות קצב העלייה מעיראק ומרומניה.

ברומניה נמצא הריכוז היהודי הגדול ביותר במזרח אירופה (פרט לברית-המועצות, ששעריה היו נעולים). ב-1948 חיו בה למעלה מ-350 אלף יהודים. עד סוף 1949 נאסרה יציאתם של יהודים מרומניה. בשלהי 1949 הותרה היציאה רק לכמה אלפים, ובאביב 1950 גבר מאוד קצב העלייה משם. ראשי הסוכנות ושרי הממשלה היו כמבוכה. מחד גיסא, הגעתם של רבבות העולים הוסיפה על העומס הרב שכבר הכביד על מערכת הקליטה וסיפקה לגיטימציה לדרישה לווסת את העלייה ולהאט אותה; מאידך גיסא לא יכלה ממשלת ישראל לבקש מממשלת רומניה להאט את קצב העלייה. הדבר עמד בניגוד לעמדתה של ישראל בזירה הבינ-לאומית, וכל התערבות מצדה עלולה היתה לגרום לסגירת שערי היציאה מרומניה.⁴⁰

גם עיתויה של העלייה מעיראק לא היה מוצלח מבחינת מערכת הקליטה. עיראק, שביחסה העוין לישראל היתה קיצונית יותר מכל מדינות ערב, חוקקה במפתיע חוק שהתיר את יציאתם של היהודים ממנה. החוק גם קבע שבקשה להיתר יציאה תביא באופן אוטומטי לשלילת אזרחותו העיראקית של מבקש ההיתר, ושהיהודים יוכלו לצאת מן המדינה רק במהלך השנה שמיום החלת החוק - כלומר ממרס 1950 ועד מרס 1951. בעיראק החלה תסיסה אנטי-יהודית. פצצה שנזרקה לבית-קפה יהודי בבגדד בינואר 1951 האיצה את קצב ההרשמה ליציאה מעיראק,⁴¹ ובעקבות זאת הוחמר עוד יותר מצבם של היהודים במדינה זו. רכושם של הנרשמים לעלייה הוקפא והם פוטרו מעבודתם במוסדות ציבור. לחצם של היוצאים על ררכי היציאה ועל שערי הארץ גבר. מספרם של העולים הפוטנציאליים מעיראק לא היה ידוע, אך הוערך בכמה רבבות, והיה חשש שעולים כה רבים המגיעים ארצה במשך זמן כה קצר עלולים למצוא עצמם בלא מקום לינה. שליח העלייה שלמה הלל, שסיפר ללוי אשכול, גזכר הסוכנות, על תוכניותיו להעלות 60 אלף מיהודי עיראק, נתקל בתגובה הבאה: 'תאמר ליהודים

38. פנחס לבון מצוטט אצל מ' קצ'נסקי, 'המעברות', בתוך: נאור, עולים ומעברות, עמ' 70-71, וכן אצל נאור, ספר העליית, עמ' 132.

39. א' גלבולום, 'חודש ימים הייתי עולה חרש', סדרת מאמרים בהארץ, אפריל 1949.

40. הכהן, עולים בסערה, עמ' 67-68.

41. א' מאיר, התנועה הציונית והיהודי עיראק, תל-אביב 1993, עמ' 239.

שיבואו אבל לא ימהרו, אין לנו כרגע אפשרות קליטה [...] אם יבואו יצטרכו לגוד ברחוב'.⁴² וכך, למרות הסכנה שהיתה צפויה ליהודי עיראק, לא ננקטו בתחילה צעדים לקליטת עלייה בלתי מוגבלת. בשל מספרן המצומצם של הטיסות שהוקצו לעלייה מעיראק נוצר לחץ אדיר של רכבות משוללי נתינות וחסרי בית שביקשו לצאת את המדינה וכינתיים התקבצו בפתח בית-כנסת בבגדד.⁴³ ואולם, בינואר '51 הוגברו המאמצים להעלות את יהודי עיראק והוחל באיתור דרכי תחבורה נוספות כדי לזרז את יציאתם משם. עם התקרב מועד תפוגת תוקפו של היתר היציאה מעיראק הוחלט במוסד לתיאום על מבצע מיוחד, וכל יהודי עיראק שהמתינו לאפשרות לצאת משם הועלו ארצה.⁴⁴ במקביל הודיעו הרומנים על הגברת תדירות הפלגתה של אוניית העולים הקבועה, 'טרנסילבניה', ועל העמסתה בעולים רבים יותר. הצעות שונות להאטת קצב העלייה מרומניה נדחו.⁴⁵

פתיחתם לרווחה של שערי שתי הארצות כוּזמנית גררה בעקבותיה דיונים רבים בנושא הגבלת העלייה. כאמור, בן-גוריון התנגד לכל הגבלות על עלייה, ואלה לא יצאו לפועל. לאור זאת מפתיעות ההחלטות שהתקבלו בנובמבר 1951 בהנהלת הסוכנות ובמוסד לתיאום. החלטות אלה, שהיוו את המסד למדיניות העלייה הסלקטיבית, נגעו לאיכות העולים ולא למספרם, ובניגוד להחלטות אחרות הן יושמו - ובהקפדה יתרה. ההגבלות שנקבעו בהחלטות אלה נאכפו דווקא בשעה שממדי העלייה החלו להצטמצם. הן באו לידי ביטוי במיון העולים לפי כושרם הגופני, גילם ומקצועם - שיטה שניזונה במידה רבה מעקרונות המיון של שנות השלושים והארבעים; באותן שנים הגבילו הבריטים את מספרי העולים והאינטרס של ראשי היישוב היה להעלות דווקא את מי שעשויים היו לתרום לבניין הארץ.⁴⁶ ואולם, שלא כאז, ב-1951 לא היו בארץ כוחות 'חיצוניים' שהגבילו את הכניסה אליה.

אף שהתקנות שנקבעו בסוכנות ובמוסד לתיאום היו תקנות כלליות ולא כווננו באופן רשמי לתפוצה זו או אחרת, קורבנותיה העיקריים של הסלקציה עתידים היו להיות יהודי צפון אפריקה ויהודי פרס והודו. יהדות צפון אפריקה היתה התפוצה הגדולה ביותר מכל תפוצות יהדות המזרח ובעלת פוטנציאל גדול לעלות ארצה, ועיקר הדיונים על מדיניות הסלקציה כמוסד לתיאום ובהנהלת הסוכנות עסקו בתפוצה זו.⁴⁷

42. ש' הלל, 'תאמר ליהודים שיבואו אבל שלא ימהרו', בתוך: נאור, עולים ומעברות, עמ' 141-142.

43. דפנה צמחוני, 'ממשלת עיראק והעלייה הגדולה של היהודים לישראל', פעמים, 39 (1989), עמ' 91; מאיר, התנועה הציונית ויהודי עיראק, עמ' 245.

44. צמחוני (לעיל, הערה 43), עמ' 102; מאיר, התנועה הציונית ויהודי עיראק, עמ' 245.

45. שרת אל רפאל, 5.9.50, תכתובות המוסד לתיאום, אב"ג.

46. ליסק (לעיל, הערה 29), עמ' 14-15.

47. ראה להלן. בדרך-כלל, וגם במאמר זה, הדיון על צפון אפריקה מתמקד בארצות המכוננות בפי המוסלמים 'המגרב', בחלקים המוכרים כיום כתוניסיה, אלג'יריה ומרוקו. לא אעסוק כאן ביהדות לוב. ככל הנוגע לעלייה, העובדה שמדינה זו זכתה לעצמאות כמועד מוקדם יחסית הביאה לכך שמרבית

מצבם של יהודי צפון אפריקה היה שונה ממצבם של שאר יהודי ארצות האסלאם, בעיקר בשל הנוכחות הקולוניאלית באזור זה. משהחלה המעורבות האירופית בארצות צפון אפריקה השתנה מצב היהודים בארצות אלה. ב-1870 זכו יהודי אלג'יריה לאזרחות צרפתית מתוקף 'פקודת כרמייה'. ב-1881 השתלטה צרפת על תוניסיה, וב-1912 על מרוקו. שלא כיהודי אלג'יריה, יהודי תוניסיה ומרוקו לא הפכו לנתינים אירופים, אך בודדים מהם קיבלו אזרחות אירופית (כתוניסיה הגיע שיעורם עד תום השלטון הצרפתי לכ-20 אחוז מן היהודים,⁴⁸ ואילו במרוקו היתה שכבת בעלי האזרחות האירופית מצומצמת יותר - כשישה אחוזים).⁴⁹ הכיבוש האירופי, אף שלא שינה רשמית את מצבם המשפטי של היהודים, השפיע עליהם רבות מבחינה תרבותית וכלכלית.⁵⁰ אט-אט החל להיווצר מגזר של יהודים שהתערו חלקית בתרבות הצרפתית, הגם שמעמדם המשפטי נשאר זהה לזה של הילידים. שכבה זו יצאה מהשכונות הנפרדות, רכשה השכלה פורמלית, שינתה את לבושה ואת שפתה, וכן הלאה. נוסף על כך הגיעו למרוקו ולתוניסיה יהודים בעלי נתינות אירופית, רובם מאלג'יריה. היהודים האירופים ויהודי המגזר המתמערב היו יחדיו כ-20-25 אחוזים מכלל יהדות מרוקו.⁵¹ בתוניסיה היה שיעור המגזר המתמערב גדול עוד יותר - כ-35 אחוזים.⁵²

בראשית שנות החמישים חיו בצפון אפריקה כ-450 אלף יהודים, מהם 130 אלף כאלג'יריה, 85 אלף בתוניסיה ו-250 אלף במרוקו.⁵³ ערב הקמת המדינה כמעט שלא היו יהודי צפון אפריקה מוכרים ליישוב היהודי.⁵⁴ אמנם במהלך המאות שקדמו לעליות הציוניות התקיים קשר רצוף בין צפון אפריקה לארץ-ישראל, וכירושלים היתה קהילה של 'מערכיים' ('מוגרכים') עוד לפני גירוש ספרד,⁵⁵ אך העליות הציוניות שהחלו

יהודי לוב (טריפולי) עלו ארצה לפני הנהגת מדיניות הסלקציה (על הרכב העלייה מלוב ראה להלן). החיבורים הקלאסיים הרנים ביהדות צפון אפריקה הם: ח"ו הירשברג, תולדות היהודים באפריקה הצפונית, ירושלים תשכ"ה; א' שוראקי, קורות היהודים בצפון אפריקה, תל-אביב 1975. ספרים העוסקים בעיקר בעת החדשה הם: מ' אביטבול (עורך), 'יהדות צפון אפריקה במאות י"ט, כ', ירושלים 1980 & New York; M. Laskier, *North African Jewry in the Twentieth Century*, London 1994.

48. ח"ו הירשברג, מארץ מבוא השמש, ירושלים תשי"ז, עמ' 29. מקצת יהודי תוניסיה מוצאם מליבורנו שבאיטליה, וגם לפני הכיבוש הצרפתי היה מעמדם המדיני שונה. על-פי דוריס בנסימון-דונת, ערב הקמת מדינת ישראל היה שיעור בעלי הנתינות האירופית בקרב יהודי תוניסיה גבוה יותר והגיע ל-26 אחוזים. ראה: D. Bensimon-Donath, *Immigrants d'Afrique du Nord en Israel*, Paris 1970, p. 25.

49. הירשברג, מארץ מבוא השמש, עמ' 224.

50. ראה להלן.

51. י' צור, קהילה קדושה - יהודי מרוקו, הלאומיות והעלייה, פרק ג (כרפוס). כך העריך גם חבר הכנסת דאו אליהו אלישר בדוח על ביקורו במרוקו ב-1952 (גנון, משרד החינוך, גל/1085/540).

52. M. Laskier, *North African Jewry in the Twentieth Century*, p. 258.

53. ע' שמלץ, 'העלייה ההמונית מאסיה ומצפון-אפריקה: הבטים דמוגרפיים', פעמים, 39 (1989), עמ' 19.

54. י' צור, 'אימת הקרבן - המרוקנים' והתמורה בכביה הערתית בישראל, אלפיים, 19 (כרפוס).

55. ש' שגב, 'יהדות המגרב: תקציר היסטורי', בתוך: ש' שטרית (עורך), תלוצים בדמעה, תל-אביב 1991, עמ' 24.

ב-1882 העמידו בצל את העלייה מצפון אפריקה.⁵⁶ לאחר מלחמת העולם הראשונה, בתקופת המנדט, חלה ירידה ניכרת בקצב העלייה מאזור זה. באותה תקופה התבסס השלטון הצרפתי גם במרוקו (אם כי בעיקר בערי החוף), והרווחה היחסית שהביא עמו היתה בין הגורמים שהשפיעו על מיעוט העלייה משם. כמו כן חשוב לציין שמשלב מסוים היתה העלייה לארץ מותנית בסרטיפיקטים שחילקה התנועה הציונית, והיו שהעריכו כי יהודי המזרח קופחו בתחום זה.⁵⁷ ככלל, בצפון אפריקה לא היתה התנועה הציונית פעילה ביותר. הפעילות בה לא משכה את לב ההמונים, ורוב הפעילים היו רבנים וכן אנשים שהתקרבו לתרבות האירופית. התנועה הציונית, שנולדה באירופה והפנתה את עיקר מרצה לטיפול ביהודי אירופה, שהיוו 83 אחוזים מיהודי העולם, לא הצליחה להעביר את מסריה ליהודי צפון אפריקה ולא מצאה נתיבות אל לבם. לאגודות נשלחו מכתבים בידיש ובגרמנית, ומהמידע שקיבלו הפעילים הצטיירה התנועה כמפעל שעיקרו איסוף השקל.⁵⁸

בעקבות השואה הופנתה תשומת לב של התנועה הציונית יותר ויותר אל המיליון הנשכח של יהדות ארצות האסלאם, ואל יהדות צפון אפריקה ככללה. פעילי התנועה החלו לראות ככלל יהדות המזרח את האוכלוסייה הפוטנציאלית של המדינה העתידה לקום.⁵⁹ ב-1947 אף הוחלט לארגן עלייה בלתי-לגאלית גם מצפון אפריקה. את הפעילות עצמה ארגנו שליחים מארץ-ישראל בשיתוף עם פעילים מקומיים, בעיקר מתוניסיה. מרבית העולים הגיעו ממרוקו. ב-1947 הפליגו מאלג'יר שלוש אוניות מעפילים כשעל סיפונן כ-850 איש.⁶⁰ לאחר הקמת המדינה התלה נהירה לארץ של יהודים מצפון אפריקה, בעיקר ממרוקו. השאיפה לעלות ארצה הושפעה הן מן האפקט המשיחי שיצרה הכרזת המדינה⁶¹ והן מתחילת המאבק לעצמאות ומן החשש מחיים

56. על העליות מצפון אפריקה ראה: מ' לוי, 'ממרוקו לארץ ישראל: העליות לפני קום המדינה', שם, עמ' 110-122.
57. ראה: ח' הכהן, הגורמים לעלייה מארצות אסיה ואפריקה במאה העשרים, ירושלים 1968, עמ' 14; מ' אביטבול, 'הציונות בצפון אפריקה עד מלחמת העולם השנייה', פעמים, 2 (קיץ 1979), עמ' 81.
58. אביטבול, שם, עמ' 70-76. על הציונות בצפון אפריקה ראה גם: D. Bensimon-Donath, *Immigrants d'Afrique du Nord en Israel*, pp. 45-78. אפריקה, עמ' 263-265.
59. ע' אילן, 'המאבק המדיני והלאומי על ארץ-ישראל ממלחמת העולם השנייה עד החלטת החלוקה', בתוך: 'י' פורת ו'י' שביט (עורכים), ההיסטוריה של ארץ-ישראל, ט, המאנראט והבית הלאומי (1917-1947), ירושלים 1990, עמ' 72; D. Bensimon-Donath, *Immigrants d'Afrique du Nord en Israel*, p. 87. וראה על כך בהרחבה בתוך: הכהן, תכנית המיליון, עמ' 209 ואילך; מאיר, התנועה הציונית ויהודי עיראק, עמ' 84 ואילך.
60. ראה: א' בן חיים, 'ההעפלה מצפון אפריקה: שלוש אוניות, 1947', שורשים במזרח, א (1989), עמ' 241-320; ח' סערון, 'ההעפלה מצפון אפריקה', בתוך: ח' סערון ו'י' רפאל (עורכים), כמחתרת מארצות האסלאם, ירושלים 1997, עמ' 124 ולהלן; סערון, 'ההעפלה מצפון אפריקה'.
61. שוראקי, קורות היהודים בצפון אפריקה, עמ' 266.

במדינה מוסלמית בצל המאבק בין ישראל לערבים.⁶² נהירה זו תרמה את החלק הצפון אפריקני של העלייה ההמונית. ואולם, למרות העובדה שיהדות צפון אפריקה מנתה כמעט חצי מיליון יהודים והיתה התפוצה הגדולה ביותר בארצות האסלאם, הסתכם חלקה בעלייה ההמונית ב-45 אלף איש - שישה אחוזים בלבד מכלל העולים. העלאתם של יהודי מזרח אירופה וארצות ערב העצמאיות היתה דחופה יותר, ועלייתם של יהודי צפון אפריקה נכלמה בידי השליחים מארץ-ישראל.⁶³ כאמור, כאשר הסתיימה העלייה מתימן ומעיראק והגיע תורה של יהדות צפון אפריקה לעלות, התקבלו התקנות שהגבילו את העלייה ההמונית - תקנות הסלקציה.

ג. הגורמים להחלטות בדבר העלייה הסלקטיבית - עיתוי ודימוי

באוגוסט 1951, כאשר עמד מספר העולים על למעלה מ-650 אלף איש, אמר אליהו דובקין, איש מפא"י ומנהל מחלקת הארגון של הסוכנות, כי 'אחינו הנרדפים' יעלו בשלוש השנים הקרובות, ובמשך שלוש השנים שלאחר מכן יעלו ארצה 600 אלף יהודי המזרח הקרוב.⁶⁴ סביר להניח כי התכוון גם לחצי מיליון יהודי צפון אפריקה - אותם יהודים שעליהם חלו תקנות הסלקציה כעבור ארבעה חודשים. בדיונים על ה'פרוגרמה' החדשה של הציונות ('תוכנית ירושלים') התלכטו אנשי הסוכנות בשאלה האם התמקדות בהעלאת יהודים מארצות מצוקה לא תפגע בעלייה משאר המקומות.⁶⁵ נראה כי בשלב זה עדיין נכללה עלייתם של יהודי צפון אפריקה בתוכניות העלייה של הסוכנות לשנים הקרובות. מה היו אפוא הגורמים לקביעתן של תקנות העלייה הסלקטיבית, שהופעלו כאשר הגיע תורם של יהודי ארצות אלו לעלות?

התשובה המתבקשת מאליה מעמידה במוקד את בעיות הקליטה הקשות בארץ. דבריו של בן-גוריון, שטען כי כושר הקליטה הכלכלי אינו צריך להשפיע על קליטת עלייה כשם שקשיים כלכליים אינם צריכים להשפיע במצב של מלחמה,⁶⁶ היו דברי חזון. המציאות טפחה על פניו. משנסתיימה העלייה מעיראק התברר שהעומס העצום על מערכות הקליטה עלול להוכיל לקריסתם של שירותים שונים,⁶⁷ וכי יש צורך בהפוגה בעלייה כדי להתאושש. במאי '51 היו במעברות 32 אלף יחידות דיור, למעלה

האסלאם, ירושלים 1997, עמ' 124 ולהלן: סערון, 'ההעפלה מצפון אפריקה'.

61. שוראקי, קורות היהודים בצפון אפריקה, עמ' 266.

62. אביטבול, לעיל, הערה 57.

63. י' צור, 'המאבק על העלייה המרוקאית', מחקר מוגש לפרויקט הבין-אוניברסיטאי לחקר מערכות ההעפלה ע"ש שאול אביגור, חלק א ('הנציח העליון והאקטורוס היהודי'), מהדורה פנימית לתלמידי האוניברסיטה הפתוחה, ללא ציון מקום ומן הוצאה [תל-אביב 1991], עמ' 19 ואילך. וראה להלן.

64. פרוטוקול הנהלת הסוכנות, 4.8.51, אצ"מ S 100/74.

65. פרוטוקול הנהלת הסוכנות, 3.8.51, שם.

66. ראה לעיל, הטקסט להערות 33-37.

67. ראשי המדינה בעיראק הסבירו את האינטרס שלהם בעלייה מהירה של היהודים לישראל בין השאר בכך

ממחציתן אהלים. במרס '52, למרות התמעטות העלייה, כבר הגיע מספר יחירות הדיור במעברות ל-55 אלף.⁶⁸ אך לא רק ממדיה של העלייה ההמונית גרמו לעומס אלא גם הרכבה הדמוגרפית. היישוב הוותיק, הקולט, הורכב ברובו מיוצאי אירופה, חילונים וצעירים. מעטות היו הבעיות הסוציאליות ביישוב היהודי בתקופת המנדט.⁶⁹ לעומת זאת, בקרב עולי העלייה ההמונית היה שיעור ניכר של קשישים, חולים ומשפחות מרובות ילדים.⁷⁰

העומס שנוצר עקב העלייה הגדולה היה בין הגורמים שהביאו לפריצתו של המשבר הכלכלי ב-1951. משבר זה התבטא בעליית מחירים ובדלדול חמור של יתרת מטבע החוץ. במקביל הלכו ונסתתמו מקורות החוץ לצמצום הגירעון, ובנקים זרים סירבו לתת לישראל אשראי. המצב הגיע לידי כך שכל פריקה של אוניית חיטה או של מכלית דלק חייבה שירול ושכנוע.⁷¹ לאחר הבחירות לכנסת השנייה הוחל ביישום מדיניות כלכלית חדשה, שעליה הוכרו רשמית רק בפברואר '52. מדיניות זו חייבה שינויים בכמה תחומים של פעילות המשק, ובראש ובראשונה בתחום מדיניות העלייה ההמונית (יש לציין כי שינויים אלה התאפשרו בין היתר הודות להקלת לחץ העלייה מארצות המצוקה). ואכן, בתקנות הסלקציה באה לידי ביטוי ההיענות לתביעותיה של ההנהגה הכלכלית, שדרשה זה זמן רב להאט את קצב העלייה.⁷²

שנתון הממשלה תשי"ג מציין כי מערכת הקליטה הגיעה למצב חירום. לנוכח מצב זה הוחל באופן ליברלי ביישום עקרון בחירת העולים בכל הנוגע לעולי הארצות שבהן לא היה חשש לכיטול אפשרות היציאה ולא נשקפה סכנה מידית ליהודים.⁷³ מספרן הגדול של המשפחות הנזקקות שלא פנו לעבודה יצרנית ונשארו בטיפול מחלקת הקליטה הוא שהוביל לקבלת ההחלטות הנוגעות לעלייה הסלקטיבית ולהגברת קצב עלייתם של עולים פרודוקטיביים.⁷⁴ ואכן, בד-בבד עם המגמה שלא להגביל את מספרי העולים, באה לידי ביטוי מגמה אחרת בדבריהם של חברי הנהלת הסוכנות ושל חברי המוסד לתיאום, שהביעו אכזבה מגילם, מבריאותם ומכושר עבודתם של העולים.⁷⁵ וכך, בסופו של דבר תוקנו תקנות העלייה הסלקטיבית, שנועדו לברור את העולים. התקנות

שהדבר יעמים קשיים על המדינה הצעירה ויביא להתמוטטותה. ראה צמחוני (לעיל, הערה 43), עמ' 88.

68. דוח הנהלת הסוכנות למושב הוועד הפועל הציוני, 3.52-9.51, אצ"מ 2 M.

69. מ' סיקרון, 'העלייה ההמונית - ממדיה, מאפייניה והשפעותיה', בתוך: נאור, עולים ומעברות, עמ' 42-43 ולהלן: סיקרון, 'העלייה ההמונית'.

70. שם, וראה גם: שמלץ (לעיל, הערה 53), עמ' 27-41.

71. ח' ברקאי, ימי בראשית של המשק הישראלי, ירושלים 1990, עמ' 48 ואילך. ברקאי מציין שהסיבה העיקרית לדלדול יתרות מטבע החוץ היתה מדיניות שער הליפין שגויה, אולם גם הוא מציין את העומס שהטילו על המשק העלייה וקליטתה.

72. שם, עמ' 55-56.

73. שנתון הממשלה תשי"ג, עמ' 178.

74. שנתון הממשלה תשי"ד, עמ' 186.

75. למשל בישיבת המוסד לתיאום, 18.4.51, א"מ 3029/3.

כוונו באופן רשמי לכלל העולים, אולם בפועל הופנה חודן הנוקשה בעיקר כלפי יהודי צפון אפריקה.⁷⁶

הגישה המקובלת רואה בהתפתחות זו צירוף מקרים:⁷⁷ בתקופה שבה הופעלו התקנות כבר עלו רוב יהודי המזרח התיכון לארץ. יהודי מערב אירופה ואמריקה כלל לא היו מעוניינים לעלות ארצה. חלק ניכר של יהודי מזרח אירופה גם הם כבר היו בארץ באותה תקופה, ויציאתם של אחרים (בעיקר מברית-המועצות, מפולין, מהונגריה ומרומניה) הוגבלה. במדינות אלו גם לא יכלו פעילי עלייה לפעול באופן לגאלי ולברור את המועמדים לעלייה. בהיבט הביא המשך השלטון הקולוניאלי במרוקו ובתוניסיה להגדרתן כארצות שבהן היהודים אינם נמצאים בסכנה. כך קרה שבתקופת העלייה הסלקטיבית היו יהודי צפון אפריקה המועמדים העיקריים לעלייה והיחידים שניתן היה להחיל עליהם את הגבלות העלייה. לפי הסבר זה נדחתה עלייתם של יהודי צפון אפריקה בגלל עיתוי ההחלטה על מדיניות העלייה הסלקטיבית.

ואולם, ניתן לראות בעיתוי הנהגתה של מדיניות הסלקציה עיתוי מכונן, ולטעון שההחלטות התקבלו לא רק בגלל קשיי הקליטה אלא גם בגלל טיבה של אוכלוסיית המועמדים לעלות באותה תקופה. אין פירושה של טענה זו שהעובדה שהגיע תורם של יהודי צפון אפריקה לעלות היתה הגורם היחיד לקבלת ההחלטה על מדיניות העלייה הסלקטיבית, אך אין ספק שגורם זה היה בעל משקל לא מבוטל, והדבר בא לידי ביטוי בדבריהם של ראשי הסוכנות. גיורא יוספטל, ממעצביה ומיוזמיה של מדיניות העלייה הסלקטיבית, הסביר מתי ומדוע ננטשה מדיניות העלייה ההמונית והתקבלה מדיניות הסלקציה. הוא טען כי עד שלהי 1951 האמינו במחלקת הקליטה שהיישוב יוכל לעכל את קליטתם של עולים במספר מסוים: 'איפה נשכרנו - נשכרנו עם אחרוני העלייה המרוקאית והטריפוליטאית ב-1951 [...] זה היה לומפן פרולטריון, אנשים ללא עתיד', סיפר יוספטל.⁷⁸ שלמה זלמן שרגאי, מי שעמד בראש מחלקת העלייה משנת 1954, אמר זאת במפורש: 'כאשר נתקבלו כללי הסלקציה, בעיקר נתקבלו בארצות כמו אפריקה וכו'. שם הבעיה קיימת מכיוון שרוב העליה באה ממקום זה. לא חשבו באותה שעה שיש בעיה לגבי כלגיה או אנגליה [...] כל הצמצומים וההגבלות היו לגבי צפון אפריקה, מפני שלגבי יהודים מארץ אחרת לא הקפידו'.⁷⁹ ואכן, דימוים של יהודי צפון

76. ליסק (לעיל, הערה 29), עמ' 14.

77. ראה: הכון, עולים בסערה, עמ' 305; נאור, ספר העליות, עמ' 145; E. Stock, *Chosen Instrument*, Jerusalem & New York 1981, p. 150; ליסק (לעיל, הערה 29), עמ' 14; מ' ליסק וד' הורוביץ, מצוקות באוטופיה, תל-אביב 1990, עמ' 113. כך מוצגים הרברים גם בספרי זכרונות של חברים בהנהלת הסוכנות. ראה למשל: י' רפאל, לא זכיתי באור מן ההפקד, ירושלים 1981, עמ' 156 ואילך.

78. פרוטוקול הנהלת הסוכנות, 19.9.56, אצ"מ S 100/109. המשמעות המילולית של המושג 'לומפן פרולטריון' היא 'פרולטריון של כלווי סחבות'. על-פי מינוחיו של מרקס הכוונה היא לשכבה הנמוכה של הפרולטריון, המורכבת מפושעים, ממובטלים ומפועלים נטולי הכרה מעמדת.

79. פרוטוקול הנהלת הסוכנות, 15.2.54, אצ"מ S 100/92. גם סטוק (S 100/92, p. 122) *Chosen Instrument*.

אפריקה ומדיניות העלייה שהיתה נהוגה שם עד לקבלת ההחלטות על הסלקציה יכולים להעיד שמקצת הגורמים להנהגת מדיניות הסלקציה היו נעוצים בעולים עצמם, ולא רק במצב בארץ.

הדימוי של יהודי צפון אפריקה

בתקופה שבה צמחה הציונות, בעיצומו של הקולוניאליזם האירופי באסיה ובאפריקה, היתה הדיכטומיה 'אירופים' מחד ו'ילידים' (אפריקנים או אסייתים) מאידך תפיסת עולם שגורה ומקובלת.⁸⁰ התנועה הציונית, כמו רובו של העם היהודי, היתה אירופית בעיקרה, אולם היא כללה בתוכה גם מיעוט של יהודים מארצות אסיה ואפריקה. ואולם, למרות היותה התנועה הלאומית היחידה שאיחדה בתוכה אירופים ו'ילידים', לא הצליחה הציונות להשתחרר מן התפיסות ומן הסטראוטיפים שרווחו בקרב האירופים בכל הנוגע ל'ילידים'. על כן, לעתים קרובות היה יחסם של ציוני אירופה ליהודי אסיה ואפריקה יחס מזלזל ומתנשא.⁸¹ לאנשי היישוב הוותיק, שקלטו את העלייה ההמונית, היתה תפיסה סטראוטיפית שלילית בנוגע ליהודי ארצות המזרח. קבוצות שונות של עולים סכלו מיחס שלילי ביותר, והכולטים שבהם היו יהודי צפון אפריקה - וכיחוד עולי מרוקו.⁸² מכל יהודי המזרח, הסטראוטיפ שהוצמד לאלה האחרונים היה השלילי ביותר.⁸³ היחס השלילי ליהודים אלה בא לידי ביטוי עוד בשלהי תקופת המנדט. במאי 1948 כתב מנהלו של אחד מבתי העולים: 'אמש הגיעו למעלה מ-300 עולים מקפריסין [...] בחלקם הגדול משפחות מרוקאיות, ולכל אחת 6-7 ילדים. רובם פרימיטיביים מאד. בואם השרה רוח נכאה. הם נשאו את הבילותיהם - מתנת הג'וינט. פני כולם שחומים, חבושים

- וש' שגב (מבצע 'יכין': עלייתם החשאית של יהודי מרוקו לישראל, תל-אביב 1984, עמ' 45) קושרים בין ההחלטות להנהיג עלייה סלקטיבית לבין יהודי צפון אפריקה.
80. 'י' צור, 'הגורם הדתי כמפגש בין הציונות ליהודי הכפרים בהרי האטלס', בתוך: ש' אלמוג, 'י' רינהרץ וא' שפירא (עורכים), ציונות ודת, ירושלים 1994, עמ' 384.
81. שם, עמ' 385; צור (לעיל, הערה 63) עמ' 22-23. צור מרחיב את הדיבור על כך במאמרו 'השפעת המצב הקולוניאלי על התפתחות הפעילות הציונית בצפון אפריקה בין שתי מלחמות העולם', יהדות זמננו, 4 (1987). וראה גם: שוראקי, קורות היהודים בצפון אפריקה, עמ' 265; D. Bensimon-Donath, *Immigrants d'Afrique du Nord en Israel*, p. 75.
82. לעתים קרובות כונו כל יהודי צפון אפריקה 'מרוקנים'. דימוים של יהודי מרוקו היה השלילי ביותר, אך פעמים הוכללו כל יהודי צפון אפריקה תחת סטראוטיפ זה. העובדה שיהדות מרוקו היתה הקהילה הגדולה ביותר בצפון אפריקה היתה כנראה בין הגורמים לכך שדימוים השלילי האפיל על כלל יהודי צפון אפריקה. גלבלום כתב שיש הבדלים בין יוצאי הארצות השונות בצפון אפריקה, אך ציין כי טרם הספיק ללמוד אותם (הארץ, 22.4.49).
83. ראה: מ' ליסק, 'דימויי עולים - סטראוטיפים ותיוג בתקופת העלייה הגדולה בשנות החמישים', קתדרה, 43 (ניסן תשמ"ז), עמ' 127-128; ש"ג אייזנשטרט, החברה הישראלית בתמורותיה, ירושלים 1989, עמ' 323; צ' צמרת, עלי גשר צר, קריית שדה-בוקר 1997, עמ' 79-80.

כובעים שונים ומשונים - רושם עגום ומדכא. בקושי רב הצלחנו להשתלט עליהם. הם פלשו לאוהלים, סחבו, התלוננו, צעקו כלכלו את המוח והרגיזו.⁸⁴ חשוב לציין שבתקופת המנדט, כשל שיעורם הנמוך של יוצאי צפון אפריקה בפרט ושל עדות המזרח בכלל באוכלוסיית היישוב, לא היו הסטראוטיפים הערתיים נפוצים כפי שהיו לאחר העלייה ההמונית. רובם של יהודי צפון אפריקה נמנו באותה תקופה עם אנשי היישוב הישן. במשך תקופת המנדט עלו ארצה רק כאלפיים איש מצפון אפריקה, והם היוו מיעוט קטן בקרב החברה היישובית.⁸⁵ ואולם, עם תחילת העלייה ההמונית הפך היחס השלילי לעולי מרוקו לנחלת רבים, וזאת למרות שיעורם הנמוך בקרב העולים באותן שנים.⁸⁶ דוגמה קיצונית לכך ניתן למצוא בסדרת מאמריו של עיתונאי הארץ אריה גלבלום, שהתפרסמה בשנת 1949. גלבלום הצטייד בתעודת עולה ושהה במשך ארבעה שבועות כמחנות עולים. בחלקו את העולים לקבוצות העמיד גלבלום את יהדות צפון אפריקה ב'כמה דרגות מתחת לזיבורית' וטען שעלייה זו מסוכנת למדינה.⁸⁷ במאמר שיוחד לעולים מצפון אפריקה כתב גלבלום:

לפנינו עם שהפרימיטיויות שלו היא שיא. דרגת השכלתם גובלת בכורות מוחלטת וחמור עוד יותר חוסר הכשרון לקלוט כל דבר רוחני [...] בניגוד לתימנים, הללו נעדרים גם שורשים ביהדות. לעומת זה הם נתונים לגמרי למשחק האינסטינקטים הפרימיטיוויים והפראיים [...] מה אפשר איפוא לעשות בהם? כיצד 'לקלוט' אותם? [...] הגתנו את דעתנו על כך, מה יארע למדינה זו אם זו תהא אוכלוסייתה? [...] אם לא יעשה דבר זה בהתאמה לגבולות יכולת ולקציבות זמן 'יקלטו' הם אותנו ולא אנו אותם.⁸⁸

מאמרו של גלבלום זכה לתגובות רבות. רוב המגיבים גינו את התבטאויותיו, אך גם בדברי המסגרים על יהודי צפון אפריקה ניתן להבחין במידה רבה של דו-ערכיות ושל

84. 'ויסברג, שער העליה: יומן העליה ההמונית, 1947-1957, ירושלים תשמ"ו, עמ' 67.
85. דוריס בנסימון-דונת, 'חרומת העלייה מצפון אפריקה לעיצוב החברה הישראלית', בתפוצות הגולה, שנה יב, 1-2 (אביב-קיץ תשל"ג), עמ' 82.
86. 45 אלף העולים מצפון אפריקה היוו 6.6 אחוזים מ-680 אלף עולי העלייה ההמונית (ראה: סיקרון, 'העלייה ההמונית', עמ' 40).
87. 'האמת על החומר האנושי', הארץ, 21.4.49.
88. הארץ, 22.4.49; ראה עוד על מאמרו של גלבלום בתוך: שגב, הישראלים הראשונים, עמ' 158-159; ליסק (לעיל, הערה 83), עמ' 127-128; שגב, (מבצע 'יכין'), עמ' 43-45, שם מצוין שלמאמרו של גלבלום היתה השפעה רבה על קובעי המדיניות. זאת גם דעתו של ח' לופכנ (איש יוצא אל אחיו, תל-אביב 1967, עמ' 173), ושל 'י' תדגי ('יהודי מרוקו והציונות', בתוך: ב' פינקוס ודוריס בנסימון ועורכים), יהדות צרפת, הציונות ומדינת ישראל, קריית שדה-בוקר 1992, עמ' 312). צבי צמרת (עלי גשר צר, עמ' 79) מציין שגלבלום היה עיתונאי חשוב וכי לא היה חריג כעמדותיו. תגובות למאמרו של אריה גלבלום מקובצות בספרו של ש' רובינשטיין, מברלד עד מעברת ראש-פינה, תל-אביב 1993, עמ' 290-339. מאמרו של צור 'אימת הקרנבל' (ראה לעיל, הערה 54) עוסק בניחוח הטקסט של גלבלום וברקע לפרסומו.

התנשאות. ק' שכתאי, עיתונאי בדבר, תקף את גזענותו של גלבלום, אך הודה שבקרב עולי מרוקו של שנות החמישים נעדרת שכבת אינטליגנציה. ועם זאת, טען שכתאי, יש בעולים אלה קו של זכות, כי הם 'חומר היולי', מין עיסה שאפשר ללוש ממנה'. עוד טען כי הם יכולים להוות פתרון לאחת מבעיותיה של המדינה, בעיית עומס האינטליגנציה: 'היהודים התמימים הילדותיים הללו, עם הפשטות שלהם, עם האינטליגנציה שלהם, שהיא [...] 'לא של איינשטיין', הם סס-החיים נגד העודף של החטטנות המוחית שלנו'.⁸⁹

בקיץ 1950 פורסמה בדבר כתבה על מחנה המעבר 'גרנד ארנס' שבמרסיי. המחנה היה תחנת מעבר של הסוכנות, שבה שהו עולים שנמצאו בדרכם לישראל. רוב השוהים במחנה היו יהודים מצפון אפריקה.⁹⁰ ביטויים על 'החומר הגרוע', על 'צאן אדם' ועל הצורך 'ללוש' אנשים אלה כדי 'לעצבם' הסתתרו בכתבה בין המליצות הרבות שתיארו את עבודת המדריכים במקום והחמיאו להם על הצלחתם להתמודד עם אוכלוסייה קשה זו ולחנכה. 'היוכלו [המדריכים] לעצב תכונות חרשות לכני אדם מרודים אלה [...] האם בבואם לישראל לא יפלו שוב לאווירה הזו שממנה הוצאו - אל בין אחיהם לעדה?', תוהה הכותב, אפרים תלמי.⁹¹ בשלב זה לא נשמעה עדיין דרישה מפורשת לעצור את העלייה, אך הרעה כי דרושה תקופת המתנה כדי להכשיר את העלייה מצפון אפריקה מבצבצת לכל אורכו של הדיווח. באותן שנים עדיין לא היתה העלייה מצפון אפריקה עלייה גדולה. דחייתה היתה אפשרית, ולא היה בה כדי לפגוע בממדי העלייה ארצה. עיקר העלייה הגיע באותה עת ממזרח אירופה, מתימן ומעיראק. מאוחר יותר, כשהפכו ארצות צפון אפריקה למקור העלייה המרכזי, החמירה בעיית 'החומר הגרוע', כפי שהגדירה אנשי היישוב.

בספטמבר 1950 התפרסם בדבר מאמר על האוריינטליות המאיימת להציף את המדינה. גם שם לא הופיעה דרישה מפורשת לעצירת העלייה מארצות 'אוריינטליות', אך מדינת ישראל הוצגה בבירור כמדינה מערבית שחייבת לתקן את העולים לבל תשקע בתהום האוריינטליות. 'גורלנו [...] תלוי באיכות' - נכתב במאמר - 'כלומר: באיזו מידה יגברו במדינת ישראל היסודות הלא-אוריאנטליים, אשר רק הם יוכלו לקיים מדינה זו [...] כיצד להעלותם [את היהודים האוריינטלים, א"פ] אל הרמה המערבית (מחוסר מונח נוח יותר) של הישוב הקיים וכיצד להתגונן בכל כוחנו בפני האפשרות של ירידת האיכות של אוכלוסי ישראל אל הרמה האוריאנטלית'.⁹² ההתבטאויות השליליות נגד יהודי צפון אפריקה היו כה רבות עד כי משלחת של יוצאי

89. ליסק (לעיל, הערה 83), עמ' 129, מצטט מאמר מדבר, 3.3.50.

90. ראה למשל, M. Laskier, *North African Jewry in the Twentieth Century*, p. 117.

91. דבר, 29.8.50. אמנם ביטויים על אבק אדם ועל הצורך 'ללוש' את העולים היו נפוצים גם בהתבטאויות בנוגע ליהודים שהגיעו מאירופה, אך חשוב לציין שההקשר הקולוניאלי הוסיף נדבך חשוב לעמדה המסתייגת מדמותם של העולים.

92. דבר, 29.9.50.

צפון אפריקה התארגנה ויצאה להיפגש עם בן-גוריון כדי לבקשו שיעשה להפסקת מעשי ההרעלה האלה בעיתונות.⁹³

אך לא רק תושבי המדינה חששו מיהודי מרוקו. מקורו של חשש זה היה, כאמור, בתפיסות מקובלות, שבבסיסן עמדה הדיכוטומיה בין אירופים לילידים. דוגמה לכך ניתן למצוא בדבריו של ג'ורג' אלן, עוזר שר החוץ האמריקני לענייני המזרח-התיכון, שהביע חשש כי הרמה התרבותית של ישראל תיפגע עקב נחשולי העלייה ממרוקו. הוא העריך כי ריבוי יהודים נחותי דרגה מבחינה תרבותית תמנע מיהודים בעלי תרבות מלהשתקע בארץ.⁹⁴

הדימוי השלילי הזה היה נפוץ (ואולי אף ביתר שאת) גם בקרב פעילי העלייה. רות קליגר (עליאב), מעובדות המוסד לעלייה וממקורבותיו של בן-גוריון, כתבה ללשכת ראש הממשלה דוח על העולים ועל נטיותיהם לפי ארצות מוצאם, בהתבססה על ביקורה במחנות העולים. וכך כתבה על הצפון אפריקנים: 'רובם מחוסרי כול, חמי מזג, בלתי מאורגנים ולאומיים. [...] מתקשים בלימוד [...] נוחים להשפעה. בעלי רמה תרבותית וחברתית נמוכה'. גם בעיני קליגר היתה קבוצה זו בעלת הדימוי השלילי ביותר מבין כל קבוצות העולים (אף מיוצאי עדות המזרח האחרים כגון התימנים, הטריפוליטאים ויוצאי עיראק).⁹⁵

יצחק רפאל, ראש מחלקת העלייה בסוכנות, שלימים הצטייר כמגינם של יהודי צפון אפריקה וכמתנגד העיקרי לסלקציה (בזכרונותיו וגם במחקרים שונים⁹⁶), הסכים שה'חומר' הצפון אפריקני גרוע, אך הדגיש את שונותם של הטריפוליטאים.⁹⁷ גיורא יוספטל, ראש מחלקת הקליטה של הסוכנות, הזכיר כי 80 אחוז מיושבי מחנות העולים אינם אשכנזים, וציין כי 'כין הספרדים החלק הנחשל והמפגר הוא זה שכא מצפון אפריקה'.⁹⁸ בריונים כהנהלת הסוכנות נטען כי יהודי מרוקו חולים מכיוון שבמרוקו נפגשו שתי תרבויות (ערבית וצרפתית), ופגישה כזאת מביאה לידי גיוון.⁹⁹ אחד מראשי מחלקת הקליטה, יהודה ברגינסקי, ציין כי בארץ רווחה הרעה שילדי העדה המרוקאית 'אינם מסוגלים לקלוט חומר לימוד עיוני וגם מקצוע אינם תופסים'.¹⁰⁰ גם

93. יומן בן-גוריון, 31.1.51, אב"ג.

94. שרת ביקש שיבהירו לאלן כי ישראל תאבר את עולמה אם תחדל מלשמש מקלט ליהודים שוחרי בית וביטחון, וכי ממילא מגבילים את מספרם של עולי מרוקו (שרת אל השגריר בווינגסטון, 26.12.55, א"מ, משרד החוץ, חץ 2398/א).

95. שגב, הישראלים הראשונים, עמ' 148.

96. רפאל, לא זכיתי באור מן ההפקר; הנ"ל, 'על חטא הסלקציה', בתוך: שטרית (עורך), חלוצים בדמעה, עמ' 201 ואילך; הכהן, עולים בסערה; שגב, מבצע 'כין'; נאור, ספר העליות, עמ' 146.

97. המוסד ליהואס, 4.6.50, אב"ג.

98. שם, 15.10.50.

99. דברי רובקין כהנהלת הסוכנות, 4.11.51, אצ"מ 100/76.S.

100. 'ברגינסקי, גולה במצוקתה, תל-אביב תשל"ח, עמ' 29.

לשליחי העלייה בצפון אפריקה היתה דעה שלילית על יהודי צפון אפריקה.¹⁰¹ מנכ"ל משרד הבריאות ואחד הלוחמים המרכזיים למען סלקציה בעלייה מצפון אפריקה, חיים שיבא, אמר זאת כפשטות: 'יהדות צפון אפריקה בלבד בשום אופן לא תבנה את א"י מחמת התנאים בהם הם חיים. יש לכן הכרח לגוון את העלייה והדרכים לכך עדין אינן סתומות'.¹⁰²

קשה לקבוע באיזו מידה היה הסטראוטיפ - ודווקא זה של יהודי צפון אפריקה - הגורם שהביא לכך שדווקא כאשר היו יהודים אלה המועמדים העיקריים לעלות ארצה התקבלו ההחלטות על הגבלת העלייה מבחינת גיל העולים, מקצועם, מצבם הבריאותי ועוד. הסטראוטיפ אולי לא היה הגורם המרכזי שהביא לקבלת החלטות אלה, אך אין ספק שהוא השפיע על מעצביה של מדיניות העלייה. חברי הנהלת הסוכנות היו מודעים לדימוי השלילי של יוצאי צפון אפריקה; אליהו דובקין אף ניסה לנתח את הסיבה לדימוי זה: 'עשינו משגה גדול בשנים עברו כשהעלנו מארצות אפריקה הצפונית חומר שזכה כאן לשם לא כל כך מוצדק כמו "מרוקנים"', ציין.¹⁰³ בעיני דובקין שימש אפוא הסטראוטיפ צידוק לתקנות העלייה הסלקטיבית ולבחירתם של עולים איכותיים ממרוקו, ולא גורם שהשפיע על חברי הנהלת הסוכנות - אף שאולי לא כמודע - לקבל החלטה זו.

במהלך שנות יישומה של מדיניות הסלקציה נסבו עליה ויכוחים רבים. בין טיעוניהם של המצדדים בעלייה הסלקטיבית נשמעו כמעט תמיד גם טיעונים בדבר איכותם ורמתם התרבותית של העולים.¹⁰⁴ אכן, לא רק המצב הכלכלי בארץ הטריד את המצדדים בסלקציה, וייתכן שיהודי צפון אפריקה לא היו קורבנותיה של מדיניות העלייה הסלקטיבית בגלל צירוף מקרים בלבד.

מהיכן צמח הסטראוטיפ של יהודי צפון אפריקה? חשוב לציין שהסטראוטיפים, בחלקם הגדול, נגעו לרמתם התרבותית של יהודי צפון אפריקה, אף שמבחינת השכלה פורמלית היו שנות הלימוד של רובם רבות יותר מאלה של עולי תימן או כורדיסטן, למשל.¹⁰⁵ במרוקו היו 80 אחוז מהילדים חניכי בתי-ספר - בעיקר של אליאנס, אך גם של רשת 'אוצר התורה', שפעלה בשיתוף עם הסוכנות.¹⁰⁶ בקרב יהדות מרוקו היה,

101. דוח של יעקב ארמיאלי בעקבות שליחות בצפון אפריקה, ינואר 1954, ארכיון יד טבנקין, ארכיון אישי כרגינסקי, מכל-1, תיק-3.

102. דוח על כיקודו של שיבא בצפון אפריקה, ללא תאריך [כנראה אוקטובר 1952], אצ"מ 6/6008.S.

103. פרוטוקול הנהלת הסוכנות, 4.11.51, אצ"מ 100/76.S.

104. ריוני הנהלת הסוכנות, 13.11.52, אצ"מ 100/83.S; שם, 9.3.53, אצ"מ 100/85.S; שם, 9.7.53, אצ"מ 100/88.S.

105. שמלץ (לעיל, הערה 53), עמ' 39. נתוניו נוגעים לעולים ממרוקו לארץ. בתוך כלל האוכלוסייה היהודית במרוקו היה ממוצע שנות הלימוד גבוה יותר.

106. הירשברג, מארץ מבוא השמש, עמ' 226-227; דוח של שמואל ריבון משגרירות ישראל בצרפת על רשמיו מטעו במרוקו בדצמבר 53, מצוטט בתוך: "צור, יהודי קובלנקה: עיזנים במודרניזציה של הנהגה יהודית בתפוצה קולוניאלית, תל-אביב 1995, עמ' 102. על-פי צור היו ככל מוסדות החינוך במרוקו - מוסדות החינוך היסודי, החינוך התיכוני והחינוך הגבוה - כ-52 אלף תלמידים. אמנם

כאמור, מגזר שהיה קרוב מאוד לתרבות הצרפתית.¹⁰⁷ גם בין יהודי תוניסיה היו בעלי מקצועות חופשיים, ורבים מהילדים בצפון תוניסיה (שם התגוררה מרבית האוכלוסייה היהודית) למדו בכתב-הספר של כ"ח ושלטו בצרפתית. מספרם של היהודים התוניסאים שהשתלבו בתרבות הצרפתית היה גדול אף יותר מזה של יהודי מרוקו.¹⁰⁸ זאת ועוד, בהשוואה לשאר קבוצות העולים, שיעורם של עולי צפון אפריקה בקרב בעלי המקצועות החופשיים לא היה הנמוך ביותר, ושיעור חסרי המקצוע שבהם לא היה הגבוה ביותר.¹⁰⁹ ניתן לקבוע אם כן כי הגורמים לצמיחתו של הסטראוטיפ השלילי של יהודים אלה לא הסתכמו אך ורק ביחס מזלזל שרחשו האירופים לילידים - זאת במיוחד לנוכח העובדה שהסטראוטיפ שדבק ביוצאי צפון אפריקה היה שלילי יותר מזה של יוצאי ארצות ערביות אחרות.¹¹⁰

רבקה בר יוסף, מראשוני הסוציולוגים בארץ ותלמידתו של ש"צ איזנשטט, טוענת כי יהודי מרוקו, יותר מכל חברה יהודית אחרת, הושפעו מן המפגש בין התרבות המסורתית לזו המערבית. המשבר של יהדות צפון אפריקה החל עם הגירת יהודי הכפרים לעיר והתפרקותם של קשרי המשפחה והקהילה - תהליך שהגיע לשיאו עוד במרוקו, ובעיצומו התרחשה העלייה לישראל. לדברי בר יוסף, העולים ראו בעלייה פתרון למצוקות שהוליד המצב במרוקו, אך לדעתה, תקוותם התבדתה. במידה מסוימת אף החמיר המפגש עם החברה הישראלית את השבר החברתי שהחל עוד במרוקו. החברה הישראלית פגשה בחברה הישראלית את השבר החברתי שהחל עוד במרוקו. עם המציאות בארץ החריף משבר זה. מסיבה זו, טוענת בר יוסף, נתקלו המרוקאים בקשיי קליטה חמורים יותר מאלה שבהם נתקלו שאר העדות המזרחיות, וגילויי האלימות היו נפוצים יותר בקרבם.¹¹¹ לפי הסבר זה, מקור הסטראוטיפ השלילי שדבק בעולי מרוקו היה בהיסטוריה של יהודי מרוקו עצמם ולא בעמדותיהם של הקולטים.¹¹² הסבר נוסף מנמק את צמיחתו של הסטראוטיפ השלילי לא רק במכנה החברה היהודית במרוקו אלא בעיקר בהרכב העלייה משם. בארצות קולוניאליות היתה חלוקה

מרבית הילדים למרו בין שלוש לארבע שנים, אך כאמור היתה שכבה מתמערבת שרכים מבניה סיימו לימודים תיכוניים (ראה: צור, לעיל, הערה 51).

107. ראה לעיל, הטקסט להערות 48-51.

108. הירשברג, מארץ מבוא השמש, עמ' 221.

109. שמלץ (לעיל, הערה 53), עמ' 42; מ' סיקרון, העלייה לישראל 1948 עד 1953, ירושלים 1957, לוח 5, עמ' 96. יהודי תימן ועדן היו היהודים הפחות מערביים מכולם.

110. ראה לעיל, הערה 83. בהסברים שלהלן ארון בעיקר ביהודי מרוקו, אם כי במידה מסוימת הם נכונים גם ליהודי תוניסיה. יהודי אלג'יריה, שמשנת 1870 היו בעלי אזרחות צרפתית ורכשו חינוך צרפתי, נתפסו בדרך-כלל כשונים.

111. רבקה בר יוסף, 'המרוקאים - רקע הבעיה', מולד, יו (תשי"ט), עמ' 247-251. ברוח דומה מסביר את העניין האנתרופולוג אלכס ויינגרוד במאמרו 'יהדות מרוקו כמעבר', מגמות, י, 3 (ינואר 1960), כייחוד בעמ' 205-207.

112. עם זאת, בר יוסף עצמה מציינת שליוצאי מרוקו יש דימוי שלילי במיוחד, אשר נובע מן ההווי הישראלי, וכי הרקע ההיסטורי אינו ההסבר היחיד להתפתחותו (לעיל, הערה 111, עמ' 251).

ברורה בין מתיישבים אירופים לילידים. ההכדל המשפטי ביניהם היה ברור, וכדרך-כלל נלוו אליו גם הבדלים בסגנון חיים, בהשכלה ובשפת דיבור. עם זאת, החרייה התרבותית והשלטונית של אירופה לצפון אפריקה הצמיחה מגזר מתמערב גם בקרב הילידים: אנשים בעלי מעמד משפטי של ילדים הפנימו במידה זו או אחרת את מאפייני התרבות האירופית. כך התהוו בקרב יהדות מרוקו של אמצע המאה העשרים שלושה מגזרים: אירופים, מתמערבים וילידים. האירופים היו בדרך-כלל יהודים צרפתים שהתיישבו במרוקו במסגרת ההתיישבות הקולוניאלית, או יהודים אלג'ירים שזכו לאזרחות צרפתית כבר ב-1870. היו גם מעט יהודים מרוקאים שבגלל קשריהם הכלכליים וקרבתם לקונסולים קיבלו במהלך הזמן חסות ונתינות אירופיות. יהודי המגזר המתמערב היו בעלי דריסת רגל תרבותית וכלכלית הן במגזר הילידי והן במגזר האירופי. עובדת היותם מיעוט יהודי בארץ מוסלמית הקלה על הצרפתים לקרוב אליהם ומנעה את צמיחתם של מכשולים בתהליך הזדהותה של אוכלוסייה זו עם האירופים הכובשים. מקצתם של יהודים אלה השתלבו במערכת הקולוניאלית, ואחרים נעצרו בשלב זה או אחר של תהליך ההתמערבות. המגזר השלישי היה מגזר של יהודים תושבי כפרים ועיירות בפנים הארץ, שנותרו כמעמד של ילדים - משפטית ותרבותית. בתקופת השלטון הקולוניאלי נהרו רבים מהם לערים המתפתחות במהירות. על-פי-רוב התיישבו כמלאח' - השכונה היהודית של העיר - וכך נותר בשכונה זו מגזר ילידי, שהדור השני שלו החל לעבור תהליכי התמערבות בתקופה הנדונה. ואולם, לרוב היה מדובר בתהליכים שטחיים, ואותם צעירים דיירי המלאח' קלטו בעיקר את ההיבטים החיצוניים של התרבות המערבית. במהלך התקופה הקולוניאלית הלך והידרדר מעמדם הכלכלי של הילידים תושבי הערים, שלא הצליחו להתאים עצמם לשינויים ולמודרניזציה בכלכלה.¹¹³ עובדי אורח שביקרו כמלאח'ים של מרוקו תיארו רבעים אלו בצבעים קודרים מאוד. יהודייה אמריקנית בשם מירטל קארפ, פעילה של המגבית, תיארה את המלאח' של קזבלנקה כך:

לעולם לא יצא מנחירי הסירחון שהיה שם [...] ילדים עם הראשים מגולחים, ומחלת הטרומה בעיניים; להבין שכך אנשים אלה חיים, זה היה דבר שאיש מאתנו לא ראה גם לא בסלאמס של הערים שלנו [...] ילדים קטנים שלא הולכים לבית ספר, נערות בנות 10 שמוכרות את גופן תמורת סוכריה. ילדים ששולפים סכין קפיצית ללא הרהור אם הם חושבים שהם יוכלו להשיג ממך משהו [...] תהינו מה יהיה אם אנשים אלה יועברו לישראל. הם היו יוצרים 'מלאח' בכל מקום שהם יגורו בו.¹¹⁴

113. צור (לעיל, הערה 63), עמ' 42-49; הנ"ל, יהודי קזבלנקה, עמ' 25 והלאה.
114. ריאיון עם מירטל קארפ (Myrtle Karp), 15.3.76, המכון ליהדות זמננו, מדור לתיעוד בעל-פה, חיק מס' 26-128. תיאורים דומים ניתן למצוא אצל צור, יהודי קזבלנקה; א' אלישר, 'דו"ח קצר מביקור במרוקו' (סודי), א"מ, משרד החינוך גל/1085/540/9; ועוד.

בין העולים שהגיעו ממרוקו באוניות מעפילים בשנים 1947-1949 ומיד לאחר קום המדינה היו משפחות גדולות מבני הפרולטריון העירוני העני והמרוד. כמו כן עלו ארצה בתקופת מלחמת העצמאות צעירים רבים שבאו להתנדב לצה"ל. מקצתם אמנם היו בני המעמד הבינוני, אך רבים מהם היו, כאמור, בני המעמד הנמוך ביותר, ועמם הגיע גם גרעין לא מבוטל של עבריינים צעירים.¹¹⁵ הגישה המסכירה את התגבשות הסטראוטיפ השלילי של יהודי מרוקו בהרכב העלייה משם, תולה את צמיחתו כקבוצה הראשונה שהגיעה ארצה ממרוקו, ולא במאפייניה של יהדות מרוקו בכללה. זאת הקבוצה שבה פגשו בני הארץ, וקבוצה זו יצרה רושם שלילי ביותר. לוי אשכול, ראש מחלקת ההתיישבות ושר האוצר החל ב-1952, אמר שכולם רוצים שיבואו היהודים הבריאים, אך 'אנו כבולים בתוך פסולת אדם. מפני שבארצות אלו מטאטאים את הרחובות ושולחים לנו בשורה הראשונה את הנחשלים הללו'.¹¹⁶ שליח ישראלי שפעל עם תנועת נוער ממרוקו כתב ש'החומר האנושי הטוב אינו חסר כלל וכלל, להפך, בניגוד לדיעה ששררה בישוב בארץ [...] שהמרוקנים הם חומר קשה שאינו ניתן לעיבוד עם אופי של סכיזואים, אין ספק שכל מי שמבקר פה מתרשם [...] ש[קיים] כאן נוער נהדר, נקי, יפה ודי אינטליגנטי'.¹¹⁷ אורי אורן, עיתונאי בדבר, כתב שער 1954 באו לארץ רק יהודי מרוקו שחיו בעוני מתפיר ורבים מהם היו קבצנים. 'אין פלא', ציין אורן, 'שבקרב אנשים אלה ניתן למצוא אחוז גבוה מהרגיל של פורצי חוק ועבריינים שהוציאו דיבת יהדות מרוקו רעה ולא ייצגו בשום פנים את הטיפוס היהודי המרוקני הממוצע'.¹¹⁸

הסבר נוסף להתגבשות סטראוטיפ 'היהודי המרוקני' - הסבר הקשור למציאות הישראלית - נעוץ בסולם היוקרה והחשיבות שעל-פיו דירגה החברה הישראלית הוותיקה את הקבוצות השונות. היישוב היהודי בארץ-ישראל, שהקבוצות הדומיננטיות בו ערב הקמת המדינה היו אנשי העלייה השנייה והעלייה השלישית, העמיד דגם של 'יהודי חדש', שאמור היה להתגלם בדמות אנשי ארץ-ישראל. מבחינתם היתה הציונות לא רק מציאת מקום חדש ליהודים הנרדפים, אלא כעיקר יצירת חברה חדשה, כמעט אוטופית. מבחינה זו, אחד המושגים המרכזיים בציונות - שלילת הגלות - נתפס לא רק במובנו הגאוגרפי אלא כעיקר במובנו הסוציולוגי. גלותיות נתפסה כמנטליות אחת, שאפשר לדבוק בה גם בארץ-ישראל,¹¹⁹ ואילו המנטליות ההפוכה היתה החלוציות, או

115. צור (לעיל, הערה 63), עמ' 20-24; הנ"ל, לעיל, הערה 54.

116. המוסד לחיאום, 15.3.53, א"מ ג 3029/4.

117. מכתב של יחזקאל דהן למנהל מחלקת הנוער והחלוץ, מצוטט בתוך: דליה בנג'ו, 'קורות התנועה החלוצית "דרור" במרוקו (1945-1960)', עבודה לתואר מוסמך, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר-שבע 1985, עמ' 43.

118. דבר, 9.12.55.

119. אנשי היישוב הישן היו בעיני החלוצים דוגמה קלאסית לגלותיות בארץ-ישראל, אך גם קבוצות עולים שונות נתפסו בעיניהם כמייצגות את רוח הגלות - למשל עולי העלייה הרביעית (ראה ציטוטים בתוך: איזנשטרט ואחרים [עורכים], ישראל - חברה מתהווה, עמ' 72 ואילך).

בביטוי העממי יותר - ה'צבריות'. הדגם שאליו שאף היישוב להידמות היה דגם החלוץ, והעדות השונות גמדרו על-פי התאמתן לדגם זה. ככל שקבוצה מסוימת היתה רחוקה יותר מהדגם החלוצי, כך היה מעמדה ביישוב נמוך יותר. זה היה הקריטריון שעל-פיו סווגו העדות השונות למעמדן בהיררכיית היוקרה.¹²⁰

הציונות, ובמיוחד התנועות שקראו לעצמן 'חלוציות', מררו בחברה היהודית הגלותית, אך כמו כל מרד, גם מרד זה לא הביא להיווצרותו של דבר חדש לגמרי אלא רק לשינוי על בסיס המנטליות הקיימת.¹²¹ התרבות המשותפת שרצו להנחיל לכל העולים לישראל לא היתה תרבות המורכבת מכלל התרבויות של העדות השונות, אלא תרבות ייחודית שגובשה ביישוב בארץ-ישראל בהשפעתה המכרעת של התרבות היהודית המזרח-אירופית.¹²² בעיני הקולטים היה דימוים של כלל יוצאי אירופה טוב יותר מדימוים של יוצאי ארצות ערב. עם זאת, לו היה הקריטריון של קרבה לתרבות המערבית הקריטריון היחיד, ניתן היה לצפות שהמרוקאים, למשל, יזכו למקום גבוה יותר בהיררכיה מזה של התימנים או של הכורדים. ואולם, החברה הישראלית לא היתה חברה מערבית גרדא, ואת ההיררכיה בין העדות המזרחיות ואת דירוגן ניתן להסביר במידת המרחק בינן לבין הדגם החלוצי.¹²³

מחוללי המהפכה החלוצית לא ביקשו לנתק עצמם מההיסטוריה היהודית ומן התרבות היהודית באופן כללי, אלא רק מאותם מרכיבים בהיסטוריה ובתרבות שנתפסו בעיניהם כחלק ממחלת הגלות. מאפיינים תרבותיים שייצגו את הגולה (התלמוד, ההלכה והקבלה) הוזנחו, אך התנ"ך עמד כתפארתו. ככלל, הציונות, שהתבססה על ההשכלה היהודית והאירופית, ראתה בחיוב את החידוש. הסיבה לכך, מעבר להשפעתו של האתוס המודרני הכללי, היתה שהציונות החלוצית מרדה במסורת הרתית והפסיבית של הקיום הגלותי. בשינוי ראתה לא רק אמצעי לשיפור החיים אלא גם ערך בפני עצמו. עיקרון נוסף שבו דבקה החברה החדשה היה עקרון השיתוף הסוציאליסטי. בני העליות הראשונות האמינו כי החברה היהודית שתיכון בארץ צריכה להיות חברה שוויונית. בצורה זו או אחרת הם אימצו חלקים מהתרבות הסוציאליסטיות שנפרצו באירופה. גם הקולקטיביזם היה ערך מרכזי באתוס החלוצי, ולפיו היה הכלל התנועתי או הלאומי חשוב מטובתו של הפרט. עיקרון זה, שכראשית ימי העלייה השנייה שימש אמצעי להתגברות על מכשולים כלכליים ותחליף למשפחה, הפך ברבות הימים לעיקרון העומד בפני עצמו. עקרון ההקרבה העצמית והנכונות להקריב למען הלאום והתנועה היו מרכיבים מרכזיים בדימוי החלוץ; החלוץ היה זה ההולך לפני המחנה במטרה לייסד

120. רבקה כהט, דפוסי חברה בישראל, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב 1986, יחידה 6, עמ' 15.

121. ש' רשן ומ' שוקד, 'לימודי יהדות המזרח בחברה הישראלית', בתוך: הנ"ל (עורכים), יהודי המזרח, תל-אביב 1984, עמ' 12; הנרייט דאן-כלב, 'זהות ישראלית - בין עולים לוותיקים', בתוך: עופר, בין עולים לוותיקים, עמ' 183; צמרת, עלי גשר צר, עמ' 78.

122. כהט, דפוסי חברה בישראל, יחידה 3, עמ' 40.

123. שס, יחידה 6, עמ' 15.

בעתיד את החברה ואת המדינה האידאליות. מתוך עקרון הקולקטיביזם וההקרבה נבע שעל החלוץ להישמע להוראות הקולקטיב - המדינה, התנועה, וכן הלאה. האינדיבידואליסט הדואג לעצמו והרואה קודם-כול את טובתו שלו הוקע כאתוס החלוצי. מבחינה כלכלית, החלוץ התפרנס מעבודה פיזית - בעיקר מחקלאות, אך גם מסוגים אחרים של עבודה יצרנית. חיי העבודה בכלל, והעבודה החקלאית בפרט, נמנו עם הערכים המרכזיים שהיה על החלוץ ועל החברה החלוצית ליישם. הפרודוקטיביזציה של היהודים ונטישת 'עסקי אוויר' היו מעקרונות ההשכלה היהודית באירופה. ביישוב בארץ נוספה להם גם התפיסה שעם נורמלי (כפי שראוהו החלוצים בחברה הטרנס-עשייתית במזרח אירופה בראשית המאה) מתפרנס מחקלאות. החקלאות היתה גם הדרך להתחבר אל קרקע המולדת. כמעבר לעבודת כפיים היה משום 'הפיכת הפירמידה' של המבנה הכלכלי הלקוי בגולה.¹²⁴

אחת הבעיות שהתעוררו בעת המפגש בין החברה היישובית בעלת האתוס החלוצי לבין יוצאי צפון אפריקה היתה שהיהודים הצפון אפריקנים היו שונים מהחברה הוותיקה כמעט בכל מרכיביו של האתוס החלוצי. הם היו מסורתיים: האתוס המודרני, אם הגיע אליהם, הגיע בנוסח הקולוניאלי, ובארצותיהם לא התפתחה חילונית אידאולוגית; הם לא ראו בעלייתם לישראל מרד בגלות אלא להפך - הם שאפו לחיות בארץ את חייהם היהודיים בהתאם למורשתיהם, רחשו להן כבוד ואף קידשו את המורשת;¹²⁵ המסגרת החברתית שבה חיו בגלות נראתה להם רצויה, ולא היתה להם שום שאיפה לשנות את המבנה החברתי ואת היחסים המשפחתיים שהכירו.¹²⁶ הצגת מורשתם כעניין פרטיקולריסטי ואף פולקלוריסטי והחילון האידאולוגי מרחיק הלכת של ההנהגה הפוליטית והחברתית יצרו באופן אוטומטי יחס של ניכור כלפיהם והביאו לריבודם הנמוך.¹²⁷ הציונות היתה מבחינתם שחרור משלטון זר וחזרה לארץ הקודש, ולא מהפכה חברתית כוללת. המודרניות שהגיעה אליהם בתיווך הקולוניאליזם לא הדגישה את הסוציאליזם או את הקולקטיביזם. בעיניהם, הדגם לחיקוי היה האינדיבידואל המצליח.¹²⁸ גם בתחום הפרודוקטיביזציה היה שוני רב בין תפיסות העולם. יהודים רבים

124. פירוט המרכיבים של הזהות החלוצית מכוסט על: ע' אלמוג, הצבר - דיוקן, תל-אביב 1997; הנ"ל, 'עמוד אש חדש', פוליטיקה, 42-43 (1992); אביבה אביב, החברה הישראלית: חברה בתהליכי גיבוש, תל-אביב 1990; אייזנשטדט ואחרים, ישראל - חברה מתהווה; רות פירר, סוכנים של החינוך הציוני, תל-אביב תשמ"ד; ועוד. עיקרון נוסף שעליו התבססה דמות היהודי החדש - עיקרון שהלך וצבר תאוצה עם ההתפתחויות ההיסטוריות - היה הצבאיות, או מיתוס הגבורה. היהודי החדש, הגוטל נשק לידיו וקובע את ההיסטוריה, הוא הניגוד ליהודי הגלותי, שחייו נקבעים על-ידי ההיסטוריה. מלחמת העצמאות הביאה עיקרון זה לשיא חשיבותו.

125. א' בן רפאל, 'עדתיות וחברה בישראל', בתוך: ש' סטמפלר (עורך), אנשים ומדינה: החברה הישראלית, תל-אביב 1989, עמ' 80-82; דהאן-כלב (לעיל, הערה 121), עמ' 184.

126. י' קורן, קיבוץ גלילות בהתנחלות, תל-אביב 1964, עמ' 111.

127. מ' ליסק, 'ארץ-ישראל הראשונה' ו'ארץ-ישראל השנייה': תהליכים מואצים של קיטוב חברתי-תרבותי בשנות החמישים', בתוך: עופר, בין עולים לוותיקים, עמ' 18.

128. רוח של ש"ג אייזנשטדט על מושבי עולים הגדיר את האוריינטציות האינדיבידואליסטיות, השכיחות

בצפון אפריקה עסקו במסחר. מלאכות כפיים, ובמיוחד החקלאות, נתפסו בעיניהם כמלאכות בזויות, שרק ערבים ממעמד נמוך עוסקים בהן.¹²⁹ בהיותם נתונים בתהליך של התמערבות לא זכו יהודי מרוקו לדימוי היהודים העמלים והאותנטיים שלו זכו קהילות יהודיות אחרות, כאלה שתהליכי ההתמערבות טרם הגיעו אליהן, כמו התימנים והכורדים. בהייררכיה הישראלית היה אפוא מעמדם של יהודי מרוקו מהמגזר המתמערב נמוך במיוחד. הם לא היו מערביים באמת, שכן סיגלו רק את המאפיינים החיצוניים של תרבות השליטים הקולוניאליים, אך גם לא היו אנשים עמלים הרגילים בעבודה פיזית. אפילו מידת המערביות שהיתה בהם פגעה ביכולת ההשתלבות שלהם. החינוך הצרפתי של אליאנס לא היה חינוך סוציאליסטי, וחזירת ההשפעה האמריקנית למרוקו הביאה להפנמת הגישה האינדיבידואליסטית בקרב צעירי המלאח.¹³⁰ גישה זו התפתחה, כאמור, בעיקר בקרב יהודי המגזר הילידי והמתמערב בערים. תושבי הכפרים בדרום, לעומת זאת, נתפסו באור חיובי יותר מאשר דרי המלאח, ובשלבם מאוחרים יותר אף הפכו מושא להתעניינותם של פעילי העלייה.¹³¹

בספרו גולה במצוקתה מציע איש הנהלת הסוכנות דאז יהודה ברגינסקי הסבר נוסף לתווית התוקפנות שהודבקה ליוצאי צפון אפריקה. להערכתו, הליברליות של השלטון הצרפתי לימדה את יהודי צפון אפריקה הצרפתית שלא להיות כנועים לפני השלטון. לכן לא קיבלו יהודים אלה בקלות את גזרת אי-השוויון שנכפתה עליהם כשל היותם עולים חדשים, ומחו בתוקף על העוולות שנגרמו להם. התנהגות זו יצרה להם דימוי של אנשים אלימים.¹³² לפי הסבר זה, דווקא המאפיינים המערביים שספגו יהודי צפון אפריקה וחוסר נכונותם להיכנע לתכתיבים הם שהובילו אותם לדרך התנהגות שהציגה אותם באור שלילי אף יותר. המגע עם התרבות הישראלית לא שיתק אותם כפי ששיתק את התימנים, למשל; הם העזו לדרוש, ואף הרבו להתארגן באופן קבוצתי כדי להשיג את מבוקשם.¹³³

כמושבי עולים, כעומדות למכשול לדרישה לקולקטיביזם הקיימת כמושב (ראה הנ"ל, מחקר שנערך במסגרת מחקרי קליטת עלייה, הופץ על-ידי הוועדה המרכזית ליוצאי המזרח בהסתדרות ב-27.10.54, אצ"מ 15/9604 S).

129. בר יוסף (לעיל, הערה 111), עמ' 249.

130. י' עולמי, 'גורמים שהכשילו את העלייה מצפון אפריקה', על המשמר, 24.4.53.

131. על כך ראה: צור (לעיל, הערה 80), עמ' 390. יאני אבידוב, אחד השליחים בצפון אפריקה, ביטא זאת היטב: 'יוצאי העיר הגם לכאורה בני התרבות האירופית לכל דבר, ואילו בני הכפר הם כמעט אנאלפביתים [...] משהכרת אותם הכרות מעמיקה יותר נוכחת לדעת, כי אלה הנראים בהופעתם כבעלי תרבות ספגה באופן שטחי ואינם אלא ליבנטינים חלושים [...] ריקים הם מכל שאיפה נעלה. ואילו הנוער הנראה לראשונה כגידולי פרע, ללא ידיעות וכך במקורן כל לשון תרבותית, וללא יכולת ביטוי עצמי, דווקא הוא נתגלה בחייו בארץ כחומר חיובי ורצוי, הנכון להסתגל לכל קושי ולחיי עבודה וכיבוש והוא מתאזרח בתנאי הארץ המיוחדים ומכה בה שורשים'. ראה: י' אבידוב, בנתיבים נעלמים, תל-אביב תשי"ג, עמ' 213.

132. ברגינסקי, גולה במצוקתה, עמ' 29.

133. צור, לעיל, הערה 54.

ד. מדיניות העלייה בצפון אפריקה לפני ההחלטות על הסלקציה

כאשר נפתחו שערי עיראק ונוצר הלחץ העצום על מערכת הקליטה הוחלט לקצץ בכמות העולים מארצות אחרות. אך כאשר הציע בן-גוריון להפסיק את העלייה מהמחנות בצרפת (כלומר מצפון אפריקה), אמר יצחק רפאל שהעלייה ממרוקו מגיעה כעת בזריף של מאה איש לחודש, וממילא אין במספר זה כדי להשפיע על מערכת הקליטה.¹³⁴ כיצד קרה שעוד לפני שנתקבלו ההחלטות על הסלקציה היתה העלייה ממרוקו כה מצומצמת בהיקפה?

מיד לאחר קום המדינה, ביוני 1948, פרצו פוגרומים בעיירה אוג'דה ובכפר ג'רדה, באזור הגבול שבין מרוקו לאלג'יריה. פוגרומים אלה היו קשורים ישירות למאורעות שהתרחשו באותה עת בארץ ולקריאתו של הסולטן המרוקאי לתמוך בפלסטינים וללחום בציונות.¹³⁵ בעקבות זאת התגברה במרוקו 'פסיכוזה של בריחה', שהחלה שם עוד לפני כן.¹³⁶ אלפי יהודים הגיעו ממרוקו לאלג'יר במטרה לעלות משם לארץ. כממוצע הגיעו לאלג'יר כ-150 יהודים מדי יום,¹³⁷ והם שהיוו את הקבוצה הצפון אפריקנית בקרב 700 אלף עולי העלייה ההמונית. ואולם, העלייה מצפון אפריקה לא התאימה לדגם 'היהודי החדש' שהתגבש בארץ. מדובר היה בנהירה של משפחות מטופלות כילדים ובהן גם קשישים רבים. כבר אז ניסו השליחים הארץ-ישראלים לשכנע את היהודים שלא לבוא ארצה,¹³⁸ ואף מימנו לחסרי האמצעים כרטיסי רכבת כדי שיחזרו למרוקו.¹³⁹ במקביל ניהלו נציגים שונים של הסוכנות מגעים עם השלטונות הצרפתיים של מרוקו. לכאורה נועדו מגעים אלה להסדיר את יציאת היהודים ממרוקו ולהעניק לה בסיס לגאלי, אך למעשה היה בהם משום ניסיון לשלוט על כריחת היהודים ממרוקו למדינת ישראל ולצמצמה. ביוני 1949 נחתם הסכם רשמי בין בא-כוח הסוכנות לבין השלטון הצרפתי במרוקו (הסכם גרשוני-ז'ואן), ובו נקבע כי היתר עלייה יינתן למכסה של 700 עולים בחודש. בדרך זו הופחת במידה ניכרת מספר העולים ממרוקו בהשוואה למספר העולים שברחו משם כשהעלייה היתה בלתי-לגאלית. בכך באה לידי ביטוי שאיפתן של ממשלת ישראל ושל הסוכנות להקטין את ממדי העלייה ממרוקו ולהסדירה.¹⁴⁰ אך לא רק כמותם של העולים הוגבלה; ההגבלות התבטאו גם כסוג העולים שהורשו לעלות ארצה. בהסכם עם הצרפתים הותר לנציגים הישראלים לערוך סלקציה בעולים, ונקבע כי 'נציגי מחלקת העלייה של הסוכנות יתחילו בכחירת המועמדים לפי הדרישות

134. רפאל, המוסד לתיאום, 30.1.51, אב"ג.

135. מ' לסקר, 'עליית יהודי מרוקו, מדיניות הממשל ועמדת הארגונים היהודיים בעולם - 1949-1956', שורשים במזרח, ב (1989), עמ' 317 ולהלן; לסקר, 'עליית יהודי מרוקו'.

136. ראה לעיל, הטקסט להערות 60-63.

137. סערון, 'ההעפלה מצפון אפריקה', עמ' 137.

138. אבידוב, בנתיבים נעלמים, עמ' 168.

139. שגב, הישראלים הראשונים, עמ' 163, מצטט רוח של יאני אבידוב.

140. צור (לעיל, הערה 63), עמ' 25.

של גיל, בריאות, מצב משפחתי וכושר מקצועי.¹⁴¹ ואכן, על העולים מצפון אפריקה חלו הגבלות רפואיות וסוציאליות. למעשה, עוד בטרם החליטו הממשלה והסוכנות על המדיניות הרשמית של הסלקציה נהגו הפעילים בשטח שלא לאפשר את עלייתם של חולים מצפון אפריקה.¹⁴² במרס 1950 הסביר רפאל לבן-גוריון כי העלייה מצפון אפריקה פסקה כמעט לחלוטין, מכיוון שרבים שם נגועים במחלות ואפשר להביא ארצה רק עד אלף עולים בריאים בחודש.¹⁴³ בתוניסיה מנעו את עלייתם של חולים. כדוגמה לכך ניתן להזכיר את הגרעין ההתיישבותי מהאי ג'רבה שכדרום תוניסיה, שעוכב משום שכמה מחבריו לקו במחלות זיהומיות (גרענת וגזת).¹⁴⁴ ככינוס של נציגי הפועל-המזרחי שנערך בג'רבה הובעה התמרמרות על מכסת העולים המצומצמת שהוקצבה לתוניסיה ועל כך שתקנות העלייה מגבילות את עלייתם. הכוונה היתה בעיקר לדרישה שהורי המשפחה שגילם מעל חמישים ישלמו דמי נסיעה בשעה שרוב העולים מערי הדרום היו במצב של עוני ומחסור, וכן לעיכוב המשפחות בגלל חולה אחד בגזת או בגרענת בלא שתהיה אפשרות ריפוי במקום. כמו כן הובעה מחאה על עיכובם של העולים בתונים לכריקה רפואית נוספת בלא שתיתן כל תמיכה למשפחות העניות המעוכבות שם. משתפי הכינוס קראו להקלת ההגבלות החלות על העולים מדרום תוניסיה.¹⁴⁵

בדצמבר 1950 כתב יאני אבידוב, שליח המוסד לעלייה בצפון אפריקה, שמבין 50 אלף ילדים שנברקו רפואית במסגרת עליית הנוער מצפון אפריקה, רק שלושה עד ארבעה אחוזים היו במצב בריאותי תקין. יתר הילדים לא היו חולים במחלות קשות, אך התנאים בצפון אפריקה לא אפשרו לרפאם.¹⁴⁶ יצחק רפאל, שבשנים 1952-1953 עמד בחזית המאבק נגד הגבלת העלייה מצפון אפריקה, התנגד באותם ימים לכל העלאה של חולים מצפון אפריקה, אף שבעקבות זאת עלולים היו להצטמצם מספרי העולים.¹⁴⁷ הוא

141. מ' לסקר, 'היבטים פוליטיים וארגוניים של העלייה ממרוקו בשנים 1949-1956', הציונות, יב (1987), עמ' 365; הנ"ל, 'עליית יהודי מרוקו', עמ' 322.

142. יצחק רפאל, פרוטוקול הנהלת הסוכנות, 4.11.51, אצ"מ S 100/76; Stock, Chosen Instrument, p. 123. חשוב לציין שהגבלות חלו לא רק על העלייה מצפון אפריקה. גם עולים מסלובקיה, למשל, הוגבלו מסיבות של גיל ובריאות. ראה: חנה יבלונקה, 'בעקבות הסליחה - ניצולי השואה ועולים מזרחיים: ראשיתו של דיון משווה', גשר, 137 (קיץ תשנ"ח), עמ' 61, הערה 7. עם זאת, המדיניות שנקטה בארצות מזרח אירופה היתה למהר ולהעלות את העולים לפני שייסגרו שם השערים. חשש זה לא נגע לצפון אפריקה הקולוניאלית. למיטב יריעתי טרם נערכה השוואה בין כל הנתונים מכל הארצות, אך תדירות ההתבטאויות כקרב חברי הנהלת הסוכנות בנוגע להגבלת העלייה מצפון אפריקה מעידה שאלה היו הארצות העיקריות שהעלייה מהן הוגבלה.

143. יומן בן-גוריון, 27.3.50, אב"ג.

144. אגודת תורה ועבודה בג'רבה לרפאל, 4.7.51, אצ"מ S 6/6161.

145. דוח מכינוס נציגי הפועל-המזרחי בדרום תוניסיה, ג'רבה, 11.9.51, גנזן הציונות הרתית - מוסד הרב קוק, המרכז העולמי של 'המזרחי', תשי"ב 31/13.

146. יאני אבידוב לבן-גוריון, 24.12.50, א"מ, משרד רה"מ, ג/5558.3887.

147. אונגר למחלקת העלייה, 29.6.51; ויינשטיין לאונגר, 9.7.51, אצ"מ S 6/6161.

תבע מנציגיו להפסיק להעלות חולים, והזהיר שאם העולים לא ייבחרו בקפדנות יהיה הכרח להפסיק את העלייה ממרוקו.¹⁴⁸ כפגישתו באוקטובר 1951 עם ועדת העלייה בקזבלנקה (גוף של נציגי הציונים במרוקו) אמר רפאל שהסוכנות מתכוונת להגדיל את ממרי העלייה ממרוקו, אך הוסיף וציין כי לא תהיה עלייה אם יישלחו חולים וקנים.¹⁴⁹ אך לא רק קריטריונים כריאותיים הכתיבו את הסלקציה אלא גם קריטריונים חברתיים. נציג המוסד לעלייה בתוניסיה כתב ב-1949 למפעיליו כי לא יוכל להמשיך ולמנוע את עלייתם של מבוגרים מעל גיל 35 ושל משפחות גדולות. הוא אמנם עיכב מועמדים כאלה שכבר נרשמו לעלייה מזמן ועל-פי רוב שלח עולים צעירים, אך עם זאת חשש כי ייאלץ לשלוח כשבעים משפחות גדולות שנרשמו לעלייה עוד לפני הגעתו לתוניס.¹⁵⁰ באוגוסט 1952 העיד שליח מחלקת העלייה בתוניסיה שכבר חמש שנים בוחרים את העולים.¹⁵¹ מדיניות התנועות המטפלות בעולים בשנת 1951 היתה לאפשר רק את עלייתם של צעירים או של גרעיני מושבים. למצער, אושרו עולים שנדרשו על-ידי קרוביהם בארץ.¹⁵²

עניין הסלקציה של העלייה מצפון אפריקה לא פורסם, אך ככל הנראה היה הדבר ידוע לכמה חברי כנסת. יעיד על כך נאומו של שר העלייה משה שפירא (הפועל-המזרחי) בכנסת, שבו הכחיש את הטענות על הגבלת העלייה מעיראק ומרומניה, אך התעלם מקריאת הביניים של אליהו אלישר, נציג מפלגת הספרדים, ששאל על העלייה מצפון אפריקה.¹⁵³ אהרון ציזלינג ממפ"ם הציג את הגבלת העלייה מצפון אפריקה כביטול חובתה של המדינה לעם. אלישר, שציטט דברים מן העיתון קדמה - שם נטען כי קיימות מכסות עלייה - ציין שיהודי צפון אפריקה מתרפקים על שערי העלייה, והביע חשש שבמצב הנוכחי ילדים רבים יאבדו.¹⁵⁴

גם יהודי צפון אפריקה עצמם התלוננו על ההגבלות המוטלות עליהם. רפאל אבוטבול, עולה חדש מהעיר ספֶרו ומזכיר בית-הספר בבן-שמון, סיפר על המצב העגום שאליו נקלעה קהילתו עקב שיטפון שהרס את המלאח' וביקש מבכור שטרית, נציג הספרדים בממשלה, שידאג לכך שיפסיקו להחרים את עליית היהודים משם.¹⁵⁵ שטרית נענה לבקשה. הוא כתב לסוכנות כי כל המבקש לעלות ארצה נדרש לשלם סכום נכבד (40 אלף פרנק) - סכום שרוב העולים אינם מסוגלים לשלמו. כמו כן הזכיר את הגישה השלילית למרוקאים, והוסיף וציין כי העלייה ממרוקו מוגבלת למינימום.¹⁵⁶

148. רפאל למשרד העלייה בפריס, 17.8.51, אצ"מ 6/6161.S.

149. רוח על פגישת ועדת העלייה ומר רפאל, 20.10.51 [בצרפחית], אצ"מ 6/6008.S.

150. המוסד לעלייה לבן-גוריון, 23.6.49, א"מ, משרד רה"מ, 3887/5558.

151. דווינגר לרפאל, 1.8.52, אצ"מ 6/6008.S.

152. יצחק רפאל בהנהלת הסוכנות, 5.11.51, אצ"מ 100/76.S.

153. רברי הכנסת, V, 29.6.50, עמ' 1963.

154. שם, VII, 18.12.50, עמ' 480.

155. אבוטבול לשטרית, 22.10.50, א"מ, משרד רה"מ, 3887/5558.

156. שטרית לראש הממשלה וליושב ראש הסוכנות, 14.11.50, א"מ, משרד רה"מ, 3892/55581.

ראשיתה של העלייה הסלקטיבית בשנות החמישים

אם כן, ככלל היתה העלייה מצפון אפריקה מצומצמת בהיקפה.¹⁵⁷ כל עוד נמשכה העלייה ממזרח אירופה ומן המזרח התיכון בשיעור של רכבות עולים בשנה לא היה חשש שממדי העלייה מצפון אפריקה יוגדלו. היקפה המצומצם של העלייה אפשר למעשה לשלוט בסוג העולים המגיעים מצפון אפריקה, וכאמור - לתת עדיפות לכוחות הצעירים. לקראת סוף 1951, כאשר נסתתמו מקורות העלייה האחרים ויהדות צפון אפריקה היתה המועמדת העיקרית לעלייה, התעורר החשש שעם התגברות קצב העלייה מאזור זה, בשנת 1952, ייפרצו גדרי ההגבלות כדי למלא את מכסות העלייה (שעד אז היתה המוגנית). ההחלטות על הסלקציה נועדו אפוא לקבע את המצב בשטח בתקנות ובמדיניות רשמית ומוגדרת.

לא היה זה אם כן צירוף מקרים בלבד שההחלטות על הסלקציה התקבלו דווקא בזמן שבו היו יהודי צפון אפריקה מועמדים לעלייה, ולא רק עיתוין גרם לכך שיהודים אלה היו הנפגעים העיקריים ממדיניות זו. ההחלטות אמנם התקבלו על רקע משבר קשה בקליטה ועל רקע האכזבה מהעולים שהגיעו לארץ,¹⁵⁸ אך לזהות המועמדים לעלייה באותה תקופה היתה השפעה לא מבוטלת על עיתוי קבלתן. כאמור, ההחלטות נועדו לקבוע מסגרת רשמית ומוסכמת למדיניות שנוקטה בפועל מאז 1949. מרגע שקובעו התקנות הן צברו עוצמה משלהן, וכך ניתנה לגיטימציה מחודשת ורשמית להגבלה כלשהי של העלייה.

ה. הדיון על הסלקציה

הרקע

הדיון על מדיניות העלייה לשנת 1952 התנהל בצל הגעתה של אוניית העולים 'נגבה' מטריפולי. אונייה זו, שהגיעה ארצה באוקטובר 1951, נשאה על סיפונה זקנים, חולים ונכים רבים. בהכעת נודע שבטריפולי עצמה נותרו המשפחות העשירות של הקהילה. ידיעות אלו עוררו בארץ תסיסה רבה, וכעיתונות פורסמו מאמרי ביקורת על תופעת הקהילות המנסות להיפטר מבניהן המוגבלים על חשבונה של מדינת ישראל הצעירה.¹⁵⁹ העובדה שנושא זה העיב על הדיונים שקיימה הנהלת הסוכנות בנוגע לעלייה מתבטאת בדבריו הבאים של אליהו דובקין:

אנו צריכים קודם כל - במצבה של מדינת ישראל כיום - להעלות את החומר הצעיר והפרודוקטיבי. אין לנו כל הכרח להביא חומר אנושי שיפול עלינו למעמסה. הזכרתי את האניה שבאה מטריפולי [...] אם נחוץ היה להשיג 200 אלונקות כדי להוריד את האנשים מהאניה - אתם יכולים לתאר לכם מה היה

157. פרוטוקול הנהלת הסוכנות, 5.11.51, אצ"מ 100/76.S

158. ראה לעיל, הטקסט להערות 70-75.

159. הכהן, עולים בסערה, עמ' 302.

החומר האנושי. אין כל חובה יהודית ואין כל חובה ציונית, [...] אין כל חובה מצדנו לגבי הגולה ולגבי המדינה להביא אנשים כאלה.¹⁶⁰

יצחק רפאל, שהיה אחראי לאיכות העולים באונייה 'נגבה' בתוקף תפקידו כראש מחלקת העלייה, הסביר את המצב בכך שלא היו די עולים בריאים שניתן היה לרכוס למשלוח.¹⁶¹ בדיוק מטיעונים כגון אלה חששו הממונים על הקליטה, ולכן ביקשו לקבוע תקנות מחייבות שלפיהן יוחלט את מי מעלים ואת מי לא. המדיניות שהונהגה עד אז בשטח לא סיפקה אותם, שכן היא לא היתה מקובעת בתקנות כאלה.

גם במוסד לתיאום נאלין רפאל להסביר את ריכוז 'המקרים הקשים' שהגיעו ב'נגבה', אך הפעם תלה את הגעתם דווקא ביישומה של מדיניות סלקטיבית בטרופולי. תוכנית חיסול הגולה יושמה שם באופן אטי ומאורגן, ולכן הועלו קודם-כול הבריאים, והקשישים והנחשלים הושארו מאחור. ואולם, משהתקרב המועד שבו עמדה טריפולי לזכות בעצמאות חייבים היו להעלות משם גם את הקשישים ואת הנחשלים. כלומר, לפי ההסבר של רפאל, האירוע הטראומטי שהשפיע על קביעת תקנות העלייה הסלקטיבית נבע דווקא מהנהגת מדיניות של עלייה סלקטיבית בטרופולי.¹⁶²

מעבר להתקפות הספציפיות על איכות העולים ב'נגבה' רבו באותה תקופה ידעיות ומאמרים בעיתונות שביקרו את איכות העלייה בכללותה. הביקורת לא הסתפקה בדרישה להקפיד על בריאותם של העולים אלא דרשה להקפיד גם על רמתם התרבותית ועל נכונותם ללכת להתיישבות חקלאית. הבוקר, בטאונס של הציוניים-הכלליים, כתב בנובמבר 1951 שהבאתם של מקרים סוציאליים לא הוסיפה כוחות למדינה ולא הביאה תועלת ליישוב.¹⁶³ אליעזר ליבנה, חבר הכנסת מטעם מפא"י, פרסם בדבר מאמר שכותרתו 'אין עלייה בלי חלוציות'. במאמרו קבל על ש'חופש העלייה התפרש לעיתים כזכות לטפילות'. הוא הביע את דעתו כי העלייה הבלתי סלקטיבית מערערת את שיווי משקלו הנפשי הבריאותי והמוסרי של הישוב [...] (הדגשה שלי, א"פ). כמו כן טען:

ישראל איננה מפלט לחוגיהן המפגרים והבלתי פרודוקטיבים של התפוצות אלא מרכז לחלוציהן ולמיטב בניהן [...] בטחונה של המדינה באופיה הציוני. אם העולים לא יהפכו לחקלאים [...] תאבד ישראל את שיווי משקלה הפנימי [...] כמות העלייה לא תענה את הכל. אם תזרום גם להבא לכרכים למלאכות קלות ולעבודות תיווך - ייהפך ריבוייה מברכה לצרה. לא תחזק עוד את הישוב אלא תחלישו: תרוקנו מכוחו המוסרי, תזעזע איזונו החברתי, תעוות מסכתו הדמוגרפית ותקטין את כושר התגוננותו.¹⁶⁴

160. אליהו דובקין בהנהלת הסוכנות, 4.11.51, אצ"מ 100/76.S.

161. רפאל, הנהלת הסוכנות, 4.11.51, אצ"מ 100/76.S.

162. המוסד לתיאום, 27.11.51, א"מ ג 3029/3.

163. הבוקר, 16.11.51. כמו כן ראה אצל ליסק (לעיל, הערה 29), עמ' 17-18.

164. דבר, 9.11.51.

דוד אומנסקי, סופר דבר, שמסר על רשמי ביקורו במרוקו, שם את הדרישה להעלות כוחות צעירים ורעננים הנחוצים למדינה (במקום 'משפחות מטופלים כילדים רבים, אלמנות זקנות [...] טיפוסים שונים ומשונים ומהם לא מעט מפוקפקים שמי יודע מה יעשו בארץ' - שהם המועמדים הנוכחיים לעלייה) דווקא בפיהם של אנשי ועדת העלייה המקומית.¹⁶⁵ ד"ר יוסף מאיר, מנכ"ל משרד הבריאות לשעבר, קבל מעל דפי דבר שאין מי שיהיה אחראי לעולים החולים, וודאי שאין מקום להעלות חולים נוספים.¹⁶⁶

המאמרים בעיתונות לא היו מקריים. החל באפריל 1951 החלה שאלת כריאותם של העולים לעלות תכופות על סדר יומו של המוסד לתיאום; האחראי להעלאתה היה מחליפו של מאיר בתפקיד מנכ"ל משרד הבריאות, ד"ר חיים שיבא, שהיה פעיל מאוד ובעל השפעה רבה על קובעי המדיניות.¹⁶⁷ לכאורה נראה היה שעיקר הבעיה טמונה בעלייה מעיראק ומרומניה. עולי צפון אפריקה לא היו בין הגורמים המרכזיים להחמרת המצב הרפואי בארץ. העולים מרומניה לא נבדקו לפני הגעתם, ושיבא טען כי יש ייבוא של מחלות ממדינה זו.¹⁶⁸ את השחפת, למשל, שהיתה בעיה חמורה, הביאו לארץ בעיקר חולים מרומניה ומפרס.¹⁶⁹

גם עלייתם של קשישים היתה בעיה קשה, אך רובם עלו דווקא ממזרח אירופה, ממקומות שבהם לא היתה אפשרות ליישם את מדיניות הסלקציה. ערב קבלת תוכנית הסלקציה מסר יצחק רפאל לעיתונאים שאת ריבוי הקשישים והחולים שעלו בשנים הקודמות יש לתלות בהגעתם ממזרח אירופה ומארצות ערב (הכוונה כנראה לתימן ולעיראק), שם לא היתה אפשרות לבחור את העולים. הוא הוסיף וציין כי בשיירות האחרונות שהגיעו מרומניה אף חלה הרעה הן מבחינת גיל העולים והן מבחינת מצב כריאותם. משאר הארצות, ובהן ארצות צפון אפריקה, הגיעו רק עולים בריאים שהיו מסוגלים לעבוד או זקנים שהגיעו בעקבות קרוביהם.¹⁷⁰ גיורא יוספטל הכהיר כי 40 אחוז מעולי רומניה הם מעל גיל 50 וכי האלמנות מהוות 16 אחוז מן העולים משם. הוא טען כי ברומניה מתבצעת סלקציה שלילית וכי העלייה משם היא העלייה שהכבידה ביותר על משק הארץ והפכה את הארץ למושב זקנים ולבית-חולים.¹⁷¹ ואכן, ב-1951 היו 48 אחוזים מכלל עולי אירופה בני 45 ומעלה, ואילו בקרב עולי אסיה ואפריקה היה שיעורם 13 אחוזים בלבד.¹⁷² בדיקת הגילאים לפי ארצות ספציפיות מעלה ששיעור הקשישים בקרב עולי צפון אפריקה היה הנמוך ביותר, וכי בקרב עולי רומניה היה

165. דבר, 19.11.51.

166. 'מי אחראי לעולים - החולים הכרונים', דבר, 4.10.51. ד"ר מאיר התכוון לעולים שהגיעו ממחנות העקורים באירופה.

167. רפאל, לא זכיתי באור מן ההפקר, עמ' 151.

168. ד"ר חיים שיבא, המוסד לתיאום, 9.9.51, א"מ ג 3029/3.

169. המוסד לתיאום, 18.4.51, א"מ ג 3029/3.

170. הארץ, 9.11.51.

171. פרוטוקול הנהלת הסוכנות, 4.11.51, אצ"מ 100/76.S.

172. סיקרון, העלייה לישראל 1948 עד 1953, עמ' 37.

שיעורם הגבוה ביותר. ב-1951 היו בני 50 ומעלה 6.4 אחוזים מכלל עולי צפון אפריקה. בקרב עולי פרס היה שיעורם 8.8 אחוזים, בקרב עולי פולין - 18.9 אחוזים, ובקרב עולי רומניה - 43 אחוזים. הנתונים על העולים בני השישים ומעלה ממחישים מגמה זו אף יותר: בקרב עולי צפון אפריקה היה שיעורם 1.8 אחוזים, בקרב עולי פרס - 3.6 אחוזים, בקרב עולי פולין - 8.6 אחוזים, ובקרב עולי רומניה - 21.8 אחוזים.¹⁷³

ראשי הסוכנות היו מודעים לבעיית הקשישים וניסו לפתור אותה בעזרת מדיניות הסלקציה. יהודה ברגינסקי אמר כי את עליית הקשישים מרומניה יש לאזן באמצעות עלייה ממקום אחר. עוד טען כי רק את העולים מארצות המזרח אפשר 'לזרוק' להתיישבות.¹⁷⁴ יצחק רפאל טען שמכיוון שהעלייה מרומניה - שהיתה 'הספקית' העיקרית של חולים - היא בלתי ניתנת לשליטה, ומכיוון שלא ניתן לכוננה ואף לא לעצרה (מחשש שמא ייסגרו השערים), יש לשאוף לפרודוקטיביזציה של העלייה מצפון אפריקה.¹⁷⁵ גם בישיבות המוסד לתיאום ציין רפאל כי יש תחושה שברומניה מתבצעת סלקציה שלילית ו'בטרנספורטים האחרונים יש הרעה של החומר האנושי', ולכן יש לדון בנושא. עם זאת, רומניה לא נמנתה עם הארצות שבהן יושמה מדיניות הסלקציה.¹⁷⁶ ההחלטות על הסלקציה התקבלו במידה רבה על רקע הגידול בשיעור העולים הקשישים, אך הן יושמו דווקא בארצות שמהן עלו קשישים מעטים יחסית. הסיבה לכך היתה נעוצה לא רק בדימוי השלילי של יהודי צפון אפריקה, אלא גם בעובדה שהשלטונות הקולוניאליים בארצות אלה אפשרו לאנשי הסוכנות לברור את העולים - דבר שהיה בלתי אפשרי בארצות הקומוניסטיות.

יוזמים, תומכים ומתנגדים

בתחילת נובמבר 1951 סקר יצחק רפאל בפני הנהלת הסוכנות את נושא העלייה לקראת קבלת ההחלטה על מדיניות העלייה לשנת 1952. בתוקף תפקידו כראש מחלקת העלייה הוא הציע שינוי במדיניות הקיימת. מהפרוטוקול של דיוני הנהלת הסוכנות עולה כי היוזמה להנהגת מדיניות של עלייה סלקטיבית היתה שלו.¹⁷⁷ רפאל הודיע כי 'עלינו לחתור לכך שתגיע עלייה פרודוקטיבית'.¹⁷⁸ בתוכניתו הציע כמה סוגים של פרודוקטיביזציה:

173. חלק מרוח ללא כותרת וללא תאריך ואך אחרי 1958, א"מ, משרד הבריאות, ג4247, 1/4/4. על נתוני אשפוזי ראה: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, סטטיסטיקה של אשפוזי 1950-1953, ירושלים 1956, עמ' 6-10. מהנתונים שם עולה ששיעורם של המאושפזים יוצאי אירופה היה גבוה משיעורם באוכלוסייה ואילו שיעור המאושפזים יוצאי אסיה ואפריקה היה נמוך משיעורם באוכלוסייה.
174. פרוטוקול הנהלת הסוכנות, 4.11.51, אצ"מ 100/76.S.
175. פרוטוקול הנהלת הסוכנות, 5.11.51, אצ"מ 100/76.S. רפאל הזכיר שאחז אחד בלבד מעולי הארצות השונות הם חולי שחפת, ואילו בקרב עולי רומניה שיעורם שמונה אחוזים.
176. המוסד לתיאום, 27.11.51, א"מ ג 3029/3.
177. בניגוד למה שכותבים הכהן (עולים בסערה, עמ' 303-304) וסטוק (*Chosen Instrument*, p. 150), ובניגוד למה שכותב רפאל בזכרונותיו (לא זכיתי באור מן הפקר, עמ' 156).
178. פרוטוקול הנהלת הסוכנות, 4.11.51, אצ"מ 100/76.S.

ראשיתה של העלייה הסלקטיבית בשנות החמישים

- א. מניעת עלייתם של חולים: 'אנו יכולים ע"י פעולה ארגונית והקמת מחנה מעבר למנוע בואם של חולים'.¹⁷⁹
- ב. מניעת עלייתם של קשישים: 'העם היהודי, אין לו כסף להעלות זקנים [...] הואיל ואנשים אלה לא ייצרו סכום כזה'.¹⁸⁰
- ג. מניעת עלייתם של 'מקרים סוציאליים': 'אם יוכלו והג'וינט] להחדיר לכאן מקרים סוציאליים - זה יהיה אצלם חג'.¹⁸¹ קטגוריה זו כללה כנראה את כל מי שלא יכול לפרנס את עצמו.
- ד. הגדלת ממדיה של עליית הנוער והפיכתה לכוח אדם שיסייע כלכלית לענפי החקלאות: 'אפשר להביא נוער שבאמת ייקלט בכלכלה הלאומית ובקיבוצים ובחקלאות'.¹⁸²
- תוכנית העלייה של רפאל לשנת 1952 הניחה שמספר העולים באותה שנה יהיה 120 אלף איש, מהם כ-30 אלף מצפון אפריקה. רפאל סבר כי לא ניתן יהיה להגדיל את ממדי העלייה ממזרח אירופה, וכי המקום היחיד שממנו אפשר להביא עולים רבים יותר הוא צפון אפריקה - אך שם, ציין, '70% חולים'.
- תוכניתו של רפאל נראתה תוכנית מצמצמת (עד אז היו מספרי העולים בכל שנה גדולים בהרבה: 240 אלף ב-1949, 170 אלף ב-1950 ו-174 אלף ב-1951), אך הצמצום לא היה משמעותי כל-כך, והיתה לו גם סיבה טובה - הצורך בעלייה פרודוקטיבית. 'יודע אני יפה', אמר רפאל, 'שתוכנית 120 אלף שהצעתי איננה תוכנית גדולה ואיננה קוסמת [...] זוהי ירידה ב-50%, אבל מספר זה נובע מתוך המציאות'.¹⁸³ כמו כן ציין כי 'אפשר לקחת יותר ולהמיט אסון על הארץ. לעומת זאת אנו יכולים לקחת פחות ובריאים'.¹⁸⁴ בניגוד להצעות שהועלו בשנים קודמות, מטרת הצעתו של רפאל לא היתה לקבוע מכסת עלייה. כעת היה צורך בקביעת מספר העולים כדי לעבד הצעת תקציב למחלקת העלייה. קביעת סוג העולים בלא לציין את מספרם היתה טובה להצהרות פומביות, אך כדי לעבד תוכנית מעשית היה הכרח בקביעת מספרים מדויקים. המספר 120 אלף לא נועד להיות מכסה המצמצמת את ממדי העלייה, אלא נקבע מתוך הערכה ראלית שזאת כמות היהודים שתעמוד בתנאי הסלקציה.
- הצמצום בממדי העלייה, שהחל לקראת סוף 1951, לא נראה אז צמצום משמעותי. בנובמבר 1951 עדיין לא ניכר המשכך הדרסטי שעמד לפקוד את העלייה. את הצמצום

179. שם.

180. שם, 5.11.51.

181. שם, 4.11.51. הג'וינט קיבל על עצמו את אחריות הטיפול ביהודים נזקקים בארצות מצוקה. העברת אותם נזקקים לטיפולן של רשויות הרווחה במדינת ישראל היתה מקלה על הארגון. טענה זו היתה נכונה גם בנוגע למחנות העקורים באירופה, אך בדיון זה דובר על מדיניות הג'וינט בהקשר של פינוי קהילות קטנות כדרום מרוקו ובדרום תוניסיה.

182. שם.

183. שם, 5.11.51.

184. שם, 4.11.51.

בממדי העלייה בחודשים האחרונים של 1951 (בחודש ספטמבר עלו 8000 איש ובאוקטובר 5000 איש) הציג רפאל כאיזון לחורשי העלייה הגדולה מעיראק (בחודשים האחרונים לעלייה משם, אפריל ומאי 1951, עלו ארצה כ-30 אלף איש בחודש - פי שניים מן המתוכנן), ותלה אותו גם בתקלה זמנית באונייה הקבועה ששימשה את העולים מרומניה. ואולם, ממדי העלייה המשיכו להצטמצם בעקביות ובמידה ניכרת, ובסופו של דבר, בשנת 1952, הגיעו לשפל של 24 אלף איש בלבד. ב-1953 החמיר השפל, ומספר העולים היה קרוב לעשרת אלפים.

יש מקום להניח כי לו ידע רפאל שכמות העולים תגיע לכדי 10-15 אחוזים ממספר העולים שהגיעו בכל שנה משנות העלייה ההמונית, לא היה ממהר להציע את מדיניות הסלקציה, שהביאה לצמצום נוסף בממדי העלייה והפכה את מחלקת העלייה לגורם פחות ופחות משמעותי בסוכנות כפרט ובמדינה בכלל. בהתבטאויות מאוחרות יותר הביע רפאל את דעתו שמדיניות הסלקציה היתה אחת הסיבות לשפל זה.¹⁸⁵ בנובמבר 1951 לא העלה זאת איש מאנשי הנהלת הסוכנות על דעתו. אמנם רפאל הדגיש אז שגם את 120 אלף העולים שבהם דובר יהיה קשה להביא ארצה במגבלות המדיניות החדשה, אך הדבר נראה בגדר האפשר.

נראה שהשפל הגדול בעלייה היה אחת הסיבות להתעלמותו של רפאל מהיותו יוזם מדיניות העלייה הסלקטיבית. גולם הסלקציה קם על יוצרו, ומאמצי החדשים החזיקו בו בקשיחות רבה. כראש מחלקת העלייה לא יכול היה רפאל להציג עצמו כאחד מיוזמיה של המדיניות שהביאה לכשלון מחלקתו ובסופו של דבר להתפטרותו.¹⁸⁶

רפאל לא רצה בצמצום ממדי העלייה. עם זאת, הוא ידע שהסיכויים להגדלת ממדי העלייה ממזרח אירופה אינם רבים. הירדררות היחסים בין מזרח למערב והעמדה החד-משמעית שנקטה ישראל בסכסוך בין הגושים גרמו לסגירת שערי היציאה משם. נוסף על כך, ב-1952 כבר 'חוסלו' גלויות עיראק ותימן. לפיכך היתה יהדות צפון אפריקה העתודה העיקרית של מועמדים לעלייה. כמרוקו ובתוניסיה, שעמדו לזכות בעצמאות, היו כ-400 אלף יהודים. רפאל, כמו רבים אחרים, הסתייג מרוב יהודי צפון אפריקה, ררי המלאכים העירוניים ובני המגזר המתמערב. הוא אמר כי 45 אלף יהודי הגיטו בקזבלנקה הם זוועה [...] יש בהם זונות שגרות בגיטו.¹⁸⁷ עם זאת, הוא תמך בעידוד עלייתם של בני המגזר הילירי מקהילות הדרום הקטנות - כנראה יושבי הרי האטלס; הוא העריך כי יהודים אלה מושרשים יותר ביהדות והאמין כי יש בהם גם חקלאים.¹⁸⁸ את החולים, כך הניח, אפשר יהיה לרפא בארצות המוצא עצמן (ולא

185. רפאל, לא זכיתי באור מן ההפקר, עמ' 148; דברי רפאל בהנהלת הסוכנות, 13.11.52, אצ"מ S 100/83, ובהודמנויות נוספות.

186. רפאל, לא זכיתי באור מן ההפקר, עמ' 163.

187. המוסד לתיאום, 27.11.51, א"מ ג 3029/3. על תופעת הזנות בקרב יהודי צפון אפריקה ראה: שוראקי, קורות היהודים בצפון אפריקה, עמ' 206.

188. האתום הציוני המהלל את החקלאים ואת חינוך הנוער ללא ההורים (מעין תנועת נוער) מילא תפקיד חשוב בתודעתם של קובעי ההחלטות בסוכנות והשפיע השפעה מכרעת בעת קבלת ההחלטות על

במרסיי, שבה רופאו העולים כל זמן שהעלייה מצפון אפריקה היתה מצומצמת יחסית); כמו כן סבר כי את המקרים הסוציאליים שבקהילות הקטנות (אותן קהילות שאכן היו נתונות בסכנה, לדעתו) אפשר יהיה להעביר לטיפולן של הקהילות העשירות בערים הגדולות. כך ניתן היה לדעתו להעלות קהילות אלה בלא להטיל על המדינה את מעמסת החולים והמקרים הסוציאליים. הוא גם תמך בהרחבה ניכרת של עליית הנוער מארצות אלה וטען שאפשר להגדיל את ממריה רק בדרך של הכשרה. אמנם הניסיון עם אלף בני נוער שהובאו משם לא היה מוצלח, אך ההנחה היתה שבעזרת מחנות מעבר והכשרה ניתן יהיה להצליח יותר. נוער זה, כך נטען, 'יוכל לשמש זרובה לקיבוצים'.¹⁸⁹ גם במוסד לתיאום, שאמור היה לאשר את מדיניות העלייה הסלקטיבית, היה רפאל הארס שהציג את קוריה של מדיניות זו ושכנע את חברי המוסד לתמוך בהם. הוא ניסה להראות כי אין מדובר בשינוי קיצוני במדיניות, ומדבריו ניכר שהוא הצדיק את המדיניות החדשה ולא התנגד לה. הוא הסביר כי בשנת תשי"א הגיעו 80 אחוז מן העולים (203 אלף איש) מן הארצות שבהן אין פיקוח על העולים ולא מתבצעת בהן סלקציה (מזרח אירופה, עיראק ותימן), אך ב־1952 צפויים העולים להגיע מארצות שבהן יש אפשרות ביקורת וגם קורס לכן יושמו בהן סייגי העלייה הסלקטיבית. משה שפירא, שר העלייה, שאל האם אין סתירה בין מדיניות העלייה הסלקטיבית לבין חוק השבות, אך שר האוצר קפלן השתיקו בטענה שחוק השבות מדבר על מי שבא בכוחות עצמו. רפאל החרה החזיק אחריו וטען כי מי שיש לו אמצעי נסיעה ושיכון - שיבוא. הוא ציין שגם על העולים מארצות ההצלה לא חלו כל סייגים, וכי אלה חלו רק על עולים מארצות שבהן היתה אפשרות ביקורת על העלייה (ארצות צפון אפריקה הוזכרו ראשונות, אך לאחר מכן ציין רפאל גם את תורכיה, את הודו ואת מרכז אירופה ומערבה).¹⁹⁰

הנהיגו, ראש מחלקת העלייה, שמאוחר יותר הוצג והציג עצמו כמתנגד העיקרי לסלקציה, הוא שהציע את העקרונות המרכזיים של מדיניות זו, שבמסגרתה הושם הרגש על העלאת חקלאים, על מניעת עלייתם של חולים, זקנים ו'מקרים סוציאליים', ועל הרחבתה של עליית הנוער. כעבור שנה, כאשר נדונה תוכנית העלייה ל־1953 ורפאל ביקש להקל את כללי העלייה הסלקטיבית, אמר יהודה ברגינסקי כי הוא שמח על כך שרפאל חזר כתשובה והחל להביע התנגדות לסלקציה.¹⁹¹ בשנת 1954, לאחר שכבר פרש רפאל מהנהלת הסוכנות וממחלקת העלייה (לאחר שנתיים של מאבק נגד

העלייה הסלקטיבית. על הערצת החקלאים ראה: שגב, מבצע 'כ"ך', עמ' 64; 'גרינקר, עליית יהודי האטלס, תל-אביב תשל"ג, עמ' 23 ואילך; צור (לעיל, הערה 80), עמ' 390.

189. פרוטוקול הנהלת הסוכנות, 4.11.51, אצ"מ 100/76.S.

190. המוסד לתיאום, 27.11.51, א"מ ג 3029/3. הגדרתה של ארץ מסוימת כארץ שבה אפשרית ביקורת על העלייה התבססה על שני קריטריונים: היותה של אותה ארץ מקום שהיהודים החיים בו אינם נתונים בסכנה, והאפשרות שהיתה לאנשי הסוכנות בה לבקר את העולים ולסננם. ברומניה, למשל, אין שלא היה חשש לחיי היהודים, לא היתה אפשרות לממשלה או לסוכנות לבחור את העולים.

191. פרוטוקול הנהלת הסוכנות, 13.11.52, אצ"מ 100/83.S.

מדיניות הסלקציה), שאל שרת, ראש הממשלה החדש, מה היתה עמדתו של יצחק רפאל כאשר החליטו בסוכנות ובמוסד לתיאום על העלייה הסלקטיבית. באותה תקופה הצטייר רפאל כמתנגד חריף למדיניות זו, אך ממשרד יושב-ראש הנהלת הסוכנות השיבו כי 'ההחלטה הוצעה על ידי מר י. רפאל' הן בהנהלת הסוכנות והן במוסד לתיאום.¹⁹²

מדיניות העלייה הסלקטיבית לא נבעה מהרצון לצמצם את ממדי העלייה אלא מהדרישה לשפר את איכותם של העולים בתוך אותה מסגרת מספרית, פחות או יותר. דרישה זו היתה מוסכמת על כולם. קובעי המדיניות האמינו שעלייה איכותית לא תפגע פגיעה של ממש בממדי העלייה. רפאל הניח שיעלו 120 אלף איש, אחרים העריכו שהמספר יהיה קטן יותר, ואילו יהודה ברגינסקי (מראשי מחלקת הקליטה ואיש מפ"ם) הניח שאפשר יהיה להעלות במסגרת זו עד 150 אלף עולים. איש בהנהלת הסוכנות לא העלה על דעתו שפל של 24 אלף עולים בלבד. אליהו דובקין הגדיר את העלייה החדשה כעלייה בלתי מוגבלת אך נבחרת,¹⁹³ וזלמן שזר (ראש מחלקת ההסברה של הסוכנות, איש מפא"י וממלא מקום יושב-ראש הסוכנות) אמר שאין מדברים על הגבלת עלייה אלא על פוליטיקה של עלייה, והדגיש כי 'עלינו לחתור לכך שהעלייה לא תגיע לממדים יותר מדי קטנים'.¹⁹⁴

על עקרונותיה של המדיניות החדשה לא היתה מחלוקת בהנהלת הסוכנות. כולם הסכימו שיש לברור את העולים מצפון אפריקה, במיוחד לנוכח העובדה שממילא לא ניתן היה להעלות את כולם ביחד, והם גם נתפסו כעולים באיכות ירודה. בדרישה לעלייה סלקטיבית בלתי מוגבלת היה משום שילוב של שני אתוסים ציוניים, עלייה וחלוציות, שבאותה עת לא נראו סותרים זה את זה. כפי שנראה להלן, גם בן-גוריון היה מעוניין בשילוב הזה. דמות 'היהודי החדש' והמאבק בגלותיות היו גורמים מכריעים בקביעת מדיניות הסלקציה, והם התבטאו הן בדרישה שהעולים יתחייבו לעבודה חקלאית והן ברגש שהושם על עליית הנוער.

לאור כל זאת לא שררה מחלוקת ממשית בין חברי הוועדה שמינתה הסוכנות לשם קביעת העקרונות המעשיים לבחירת העולים. במהלך ישיבתה, שלא ארכה יותר משעה,¹⁹⁵ לא התנהלו ויכוחים סוערים בין חבריה. יש הטוענים שבקרב חברי הוועדה (יוספטל וברגינסקי ממחלקת הקליטה, משה קול, ראש מחלקת עליית הנוער, ויצחק רפאל, ראש מחלקת העלייה) שרד מאזן כוחות בין שוללי העלייה הסלקטיבית לבין מחייביה, וכל אחד מהצדדים ניסה למשוך לצדו את בן-גוריון, שעד אז תמך כעלייה בלתי מוגבלת.¹⁹⁶ לימים אמנם הפכו רפאל וברגינסקי למתנגדיה התקיפים של

192. משרד יושב-ראש הנהלת הסוכנות למשרד ראש הממשלה, 7.2.54, אצ"מ 42/247. S.

193. פרוטוקול הנהלת הסוכנות, 4.11.51, אצ"מ 100/76. S.

194. שם, 5.11.51.

195. יוספטל, שם, 11.11.51.

196. הכהן, עולים בסערה, עמ' 304.

הסלקציה (יוספטל היה מתומכיה המובהקים וקול תמך בסעיפים מסוימים והתנגד לאחרים), אך לא אלה היו פני הדברים כאשר עלתה שאלת העלייה הסלקטיבית לדיון. בוועדה אמנם ישבו אנשים שייצגו גישות שונות, אך באותם ימים שררה הסכמה בין כל חברי הנהלת הסוכנות כאשר לנחיצותה של סלקציה בעלייה. יש להניח שגם הרכב חברים אחר היה מסיק מסקנות דומות.

רפאל, כפי שכבר צוין לעיל, היה למעשה מיוזמי הרעיון. הוא אמנם הזכיר לחברי ההנהלה כי 'יש לנו גם תפקיד של קיבוץ גלויות', ודרש לראוג לעלייתם של יהודי הקהילות הקטנות בדרום תוניסיה ובמרקו ולראות בה עליית הצלה (עניין שבו השתמש מאוחר יותר ככלי עיקרי לניגוח תוכנית הסלקציה), אך עם זאת תמך בהגבלת עלייתם של חולים ושל 'מקרים סוציאליים'. הוא גם ררש כי שאר חברי הנהלת הסוכנות יתמכו בהחלטתו שלא לאפשר את עלייתם של חולים מטריפולי כל עוד נשארים שם עשירי הקהילה (החלטה שכנראה שיקפה מדיניות פנימית של מחלקת העלייה).¹⁹⁷ אף שרפאל תיאר את הרופא הממשלתי, שהיה בעל סמכות להטיל וטו על מתן אישור עלייה, כמי שנועד 'לשים כבלים על ידי העושים במלאכה',¹⁹⁸ הוא לא הביע התנגדות עקרונית לפעילותו ואף הזכיר את ההחלטה התקיפה שלו עצמו שלא להעלות חולים מצפון אפריקה.¹⁹⁹

קול, ראש מחלקת עליית הנוער, תמך גם הוא בתוכנית הסלקציה ששמה דגש על העלאת צעירים ונוער. הוא ררש שלא יובאו ממוקרי העלייה העיקריים (פרס וצפון אפריקה) 'סתם משפחות', אלא 'נוער צעירים וחלוצים, הם שצריכים להוות את עיקר העלייה מארצות אלו [...] יהדות זו [...] יש בה חצי מליון יהודים, אם אנו רוצים להעלות את החלק ה-50 ממנה, הדבר מסור לגמרי בידינו שניקה את החומר המתאים לנו ולא נטיל עלינו עומס'. כמו כן העריך קול כי אף שהעלייה מצפון אפריקה אינה עליית הצלה, עתידים כל יהודי ארצות אלה לעלות ארצה בתוך כמה שנים. בתוכנית העלייה הסלקטיבית הוא ראה פתרון הן לבעיות העכשוויות והן לבעיות העתידיות. 'אם נעלה תחילה את הקטגוריות שמנתי', טען, ' [...] זה ייתן להתיישבות חיזוק רב, בעיקר להתיישבות הקיבוצית [...] אם נעלה תחילה את החלק הצעיר - נוכל לטפל בו וללמד אותו שיהיה לנו לעזר בקבלת המשפחות. אם לאו - אנו עלולים לטבוע בים של לבנטיניות והארץ תיהפך ללבנט [...]'.²⁰⁰

יהודה ברגינסקי, איש אחרות-העבודה במפ"ס, תר אחר עתודות להתיישבות החקלאית. וכך טען:

197. פרוטוקול הנהלת הסוכנות, 5.11.51, אצ"מ 100/76.S

198. שם.

199. שם, 4.11.51. וראה גם לעיל, על מדיניות העלייה מצפון אפריקה לפני הנהגת מדיניות הסלקציה.

200. שם. וראה להלן, הטקסט להערות 262-267. כדיון על המניעים התרבותיים להנהגת מדיניות העלייה הסלקטיבית אעמוד בהרחבה על טיעון זה.

אם כיום באים מרומניה הרבה זקנים, צריכים במקום אחר לחפש ניטרליזציה בהגברת עליית צעירים [...]. אם מדברים על אנשים שנוכל לעשות מהם משהו - הרי זה רק מאלה שיבואו מארצות המזרח. את אלה אני יכול לזרוק (כך במקור) להתישבות ולכל שאר המקומות [...]. קהילות קטנות [...]. (אלה שהזכיר רפאל, א"פ] אם יש בהם חומר טוב ניקח אותו, אבל להעביר את כל היהודים יחד - בזה אין היגיון [...]. מי שבא באופן פטריארכלי ארצה, כפי שבאים בחמולות, אין תקווה מהם [...]. אתה מוכרח להוציא מהעם היהודי, כמו שהוא היום, את החומר הבריא ביותר [...]. 15,000 יהודים ממרוקו על נשיהם וזקניהם שצריכים לאכול 15,000 מנות פילה ליום, או 15,000 בני נוער - אקח את הנוער.

ברגינסקי דרש להגדיל את מספר העולים מצפון אפריקה (מ-30 אלף ל-60 אלף), אך ביקש להקפיד שעולים אלה יהיו רק צעירים או בעלי ממון.²⁰¹ דרישתו זו (שעליה התעקש אף שמומחים אמרו לו כי היא אינה ראלית) היתה נקורת המחלוקת היחידה בדיונים על העלייה הסלקטיבית. אפילו ברגינסקי עצמו התנה אותה בשמירה על כללי הסלקציה, באמרו: 'אני מסכים שנקפיד בבחירה [...]. אני יוצא מתוך הנחה שיעלו יותר מ-120 אלף [...]. החברים אומרים שאין בצפון אפריקה 30 אלף צעירים, אף על פי כן אני רוצה לקבוע פרנציפ. אם אין - אני מסכים שלא יעלו'. בכך ביקש ברגינסקי להימנע מביקורת היצונית על קיצוץ בעלייה.²⁰²

ג'ורא יוספטל, איש מפא"י ובעל הדעה במחלקת הקליטה, שימש גם בתפקיד גזבר הסוכנות (מאז מינויו של לוי אשכול לשר האוצר). תפקידיו מיקמו אותו בין הדורשים להנהיג הגבלה וסלקציה קיצונית בעלייה. בתוקף תפקידו כראש מחלקת הקליטה היה יוספטל ממונה גם על פיזור העולים כמושבים ובמעברות מרוחקות, ועקרונות פיזור האוכלוסייה והרחבת הייצור החקלאי הם שעמדו לנגד עיניו. הוא ציין כי 'בישוב מדברים על כך שצריך לכוון את העולים לחקלאות [...]. מהעלייה של 3 החודשים האחרונים אי אפשר לבנות חצי מושב [...]. אי אפשר להקים מעברה במרחקים'. לטענתו לא התבצע כלל סינון של העולים ומרבית העולים היו אנשים לא יצרניים. יוספטל היה היחיד שהיה מוכן להסתכן בחוסר פופולריות ולהציע גם הגבלה מספרית. הוא סבר כי גם את מספר העולים הפרודוקטיביים יש לצמצם. 'אני נגד הדיפלומטיה הזאת, שכל הצעירים הרוצים לבוא יכולים לבוא, הכריז, 'באיו ועדה שתיבחר נקבע את המספר' (כסופו של דבר לא שונה בוועדה המספר שהציע רפאל - 120 אלף). ייתכן שיוספטל היה היחיד שהבין את מלוא משמעויותיה של הסלקציה והכיר בעובדה שמספר העולים יפחת באופן מהותי. הוא גם טען, בדומה לחברי הוועדה האחרים, שקשה לחנך את

201. פרוטוקול הנהלת הסוכנות, 4.11.51, אצ"מ S 100/76.

202. שם, 11.11.51. ברגינסקי היה הראשון מחברי הנהלת הסוכנות שחזר בו מתמיכתו בסלקציה, בין השאר בהשפעת חברי מפלגתו. ראה פרוטוקול הנהלת הסוכנות, 7.5.52, אצ"מ S 100/80; שם, 16.2.53, אצ"מ S 100/84.

הילדים כאשר הם מהווים חלק מחמולה, ותמך בהעלאתם של אלה העשויים להיקלט בהתיישבות - נועד וזוגות צעירים. כאיש מחלקת הקליטה הצביע יוספטל על העובדה שעולים מקבלים אישורי עלייה על סמך הטענה שיש להם קרובים בארץ, אך הדברים אינם נבדקים בתיאום עם מחלקת הקליטה. הוא דרש שאישורים כאלה יינתנו רק לאחר שמחלקת הקליטה תבדוק את העניין.²⁰³

באותה ישיבה הובע חשש שעם פרסום המספרים ייווצר הרושם שהוחלט על הגבלת העלייה. עצם הפרסום היה בעייתי, אך כולם הסכימו על עקרונות הסלקציה. לאחר יומיים של דיונים בהנהלת הסוכנות (4 ו-5 בנובמבר 1951) כונסה הוועדה המצומצמת שנועדה לגבש את מדיניות העלייה. הצעותיה, שהוגשו להנהלה כעבור שבוע, שיקפו את העמדות שבוטאו בישיבת ההנהלה בנוגע להגבלת העלייה. רוב ההצעות הוגשו פה אחד וגם התקבלו פה אחד. הוויכוח היחיד נסב על השאלה האם להחליט על מסגרת גג של 120 אלף עולים או שמא להגדיל את המספר ל-150 אלף עולים, כדרישת ברגינסקי. לבסוף הוחלט שבנוסף הסופי לא יצוין המספר הכללי, הן כדי למנוע ויכוח עם ברגינסקי והן כדי שהחלטות הוועדה לא ייתפסו כהחלטות על הגבלת העלייה. כ"ב 18.11.1951 גובש נוסח ההחלטה שפורסם. נוסח זה התקבל פה אחד:

א. ההנהלה מקבלת לתשומת ליבה את תוכנית העלייה לשנת 1952, שהוגשה ע"י יצחק רפאל, ראש מחלקת העלייה (לא לפרסום).

ב. ההנהלה מטילה על מחלקת העלייה לנקוט בצעדים הדרושים להגברת העלייה ממצרים ומסוריה [סעיף זה נועד לאזן את החלטות הכאות ולהראות שנעשים מאמצים להציל יהודים הנמצאים במצוקה, א"פ].

ג. בשורת הארצות שבהן אפשרית בחירת המועמדים לעלייה כגון מרוקו, טוניס, אלג'יר, טורקיה, פרס, הודו, ארצות ארופה המרכזית והמערבית [במקור נזכרה כאן גם ארצות-הברית, אולם עקב דרישתו של אשכול הושמט שמה מהרשימה כדי לא להקשות על קומץ היהודים המעוניינים לעלות משם²⁰⁴] קובעת ההנהלה את העקרונות הבאים:

1. 80% מהעולים מארצות אלה צריכים להיבחר מבין המועמדים לעליית הנוער, חלוצים, גרעינים התיישבותיים, בעלי מקצוע עד גיל 35 ומשפחות בהן המפרנס הוא עד גיל 35.
2. המועמדים הנ"ל - פרט לבעלי מקצוע ובעלי אמצעים לשיכון עצמי - צריכים להתחייב בכתב לעבודה חקלאית בת שנתיים ימים.
3. אישור למועמדים הנ"ל יינתנו רק לאחר בדיקה רפואית יסודית בהשגחת רופא מהארץ.

203. פרוטוקול הנהלת הסוכנות, 4.11.51, אצ"מ 100/76.S

204. אשכול בהנהלת הסוכנות, 18.11.51, אצ"מ 100/76.S

4. לא יותר מ-20% ממספר העולים מהארצות הנ"ל יוכלו להיות מעל גיל 35 ומעבר לסוגים הכלולים בסעיף ג-1, אם הם נלווים למשפחות שמפרנסם הוא צעיר ובעל כושר עבודה, או הם נדרשים ונקלטים ע"י קרוביהם בארץ.

5. אישור לעולים הנדרשים ע"י קרוביהם בארץ יינתן ע"י מח' העלייה רק לאחר בדיקה ע"י מחלקת הקליטה ועל יסוד הודעה על נכונותו ויכולתו של הקרוב לקלוט.

ד. מטילים על מחלקת העלייה לבדוק את האפשרות של הגדלת העלייה מצפון אפריקה מעל למספר 30,000 (לא לפרסום) וסעיף זה הוכנס כדי לרצות את בריגנסקי. רוב חברי ההנהלה היו תמימי דעים באשר להיותה של תוספת זו בלתי ראלית.

ה. תוכנית זו איננה כוללת עליית בעלי אמצעים ועלויות הצלה דחופות עליהם ידונו ויחליטו במיוחד בשעתו בהנהלה ובמוסד לתיאום.

ו. על עליית בעלי אמצעים ועל העלייה מרומניה יהא דיון מיוחד.²⁰⁵

את החלטותיה של הנהלת הסוכנות לא ניתן היה להפוך למריניות מעשית בלא אישורו של המוסד לתיאום. ואולם, בפורום זה עלולה היתה החלטה הדנה בהגבלת העלייה להיתקל בהתנגדותו התקיפה של בן-גוריון. כיצד הצליחו חברי הנהלת הסוכנות לשכנע את בן-גוריון לצדד בהחלטותיהם? ובכן, בן-גוריון אמנם התנגד להטלת הגבלות מספריות על העלייה וטרפד את הנסיונות לקבוע מכסות, אך יש להבחין בין הגבלות על מספרי העולים לבין הגבלות על סוג העולים. בן-גוריון האמין שלארץ צריכים לעלות בעיקר צעירים וחלוצים, ושלפחות מחצית העולים צריכים להיות חקלאים.²⁰⁶ כמעט בכל פעם שהזכירו במוסד לתיאום את העלייה מרומניה היה בן-גוריון שואל על גיל העולים.²⁰⁷ בריון על משמעות ההגבלה הרפואית כחוק השכות תמך בן-גוריון בעמדה הקיצונית ביותר - העמדה שציידה בהטלת איסור על עלייתם של עיוורים ומשותקים, גם אם לא סיכנו את בריאות הציבור.²⁰⁸ כמו כן, בדומה לרכים אחרים ביישוב, גם לו היתה דעה שלילית ביותר על יוצאי צפון אפריקה.

אם כן, אף שכן-גוריון תמך בעלייה בלתי מוגבלת, הוא היה מעוניין בעיקר בעולים שיש להם פוטנציאל להפוך לחלוצים, וגם כאשר התנגד להגבלת מספר העולים, הוא דיבר בפירוש על אפשרות של עלייה מתוכננת. 'אם נעמוד בפני גלים גדולים של עלייה', טען באחת משיבות המוסד לתיאום, 'נצטרך להחליט מה הן הארצות שהן קודמות ומה הם הסוגים שהם קודמים וההדגשה שלי, א"פ'. רמז לסוגים ולארצות שאותם העמיד בתחתית טולם העדיפויות אפשר למצוא בדברים שאמר

205. שם, 18.11.51.

206. המוסד לתיאום, 28.8.50, אב"ג.

207. פרוטוקול המוסד לתיאום, 9.7.50, אב"ג; יומן בן-גוריון, 27.3.50, אב"ג.

208. פרוטוקול המוסד לתיאום, 9.7.50, אב"ג.

כאותה ישיבה בנוגע לרעיון הכנסתם של העולים המוכטלים למסגרת של גרודי עבודה שבהם יונהג משטר צבאי: 'הבחורים האלה, עולי צפון אפריקה ומרוקו, אף כי הם פראי אדם הם אוהבים שמעבידים אותם בפרך'.²⁰⁹

בהתבטאויות שונות של בן-גוריון על עולי צפון אפריקה בכלל ועל עולי מרוקו בפרט בא לידי ביטוי הסטראוטיפ השלילי שלאורו ראה את יהודי ארצות אלו. כשדיבר כמוסד לתיאום על תוכניתו לשלוש השנים הקרובות, הוא ציין שמארצות שמהן לא מעלים את כל היהודים אין לקבל זקנים וחולים בלבד, 'אלא אם כן חיסול - גם הם [הזקנים והחולים] ואפילו הפושעים. וממרוקו - לא חולים ולא זקנים'.²¹⁰ התבטאות זו אינה ברורה, וציונה של מרוקו בנפרד מעורר תמיהה. האם גם במקרה של חיסול הגולה סבר בן-גוריון כי אין לקבל ממרוקו זקנים וחולים? ואולי הרגיש כאן שמרוקו אינה ארץ של חיסול גולה? אם כן, מדוע הוזכרה רק מרוקו?

כאותה ישיבה מנה בן-גוריון את הארצות שהעלאת עולים מהן הכרחית או שהיהודים רוצים לצאת מהן. נוסף על מזרח אירופה וארצות ערב העצמאיות הוא הזכיר גם את תורכיה ואת פרס - ארצות שלא נחשבו כאותה תקופה לארצות שבהן נשקפת סכנה ליהודים. כשנשאל מדוע ציין את תורכיה, ענה בן-גוריון שמדובר באותם יהודים המעוניינים לצאת משם. לפיכך מפתיעים בהיעדרם מקטגוריה זו יהודי צפון אפריקה, שהרי גם הם, או לפחות אחרים מהם, רצו לצאת מארצותיהם. בישיבה נוספת של המוסד לתיאום דובר על העזרה ההדדית הרבה שמגישים זה לזה יהודי המזרח, שזה מקרוב באו וכבר מסייעים בקליטתם של העולים החדשים. בהקשר זה הוזכרו העיראקים, הכורדים והתורכים, וכששאל בן-גוריון, 'גישתם של יהודי מרוקו אינה כזאת?', נענה שאין להשוות ביניהם כלל.²¹¹ הוא עצמו ציין כי אין כמעט אפשרות להביא עולים מצפון אפריקה, מאחר שרובם נגועים במחלות, ובמיוחד בגרענת.²¹²

כשהחמירו בעיות הקליטה בשל לחץ העלייה מעיראק סירב בן-גוריון בתוקף להאט את קצב העלייה משם. ליהודי עיראק היו מליצי יושר: ארצות-הברית ובריטניה, שדחקו בישראל לקבלם.²¹³ את בעיות השיכון והתעסוקה הציע בן-גוריון לפתור באמצעות עצירת העלייה מארצות אחרות - לא ממזרח אירופה, אלא דווקא מצפון אפריקה (אם כי לא דובר על הפסקת העלייה משם אלא רק על דחייתה). עוד גרס בן-גוריון שיש להשהות גם את עליית הצעירים. הוא תמך בדרישה שלא למהר ולהעלות את יושבי המחנות במרסיי. אלה האחרונים, שהיו צעירים צפון-אפריקנים, אמנם שהו במחנות

209. בן-גוריון כמוסד לתיאום, 4.6.50, אב"ג.

210. שם, 9.7.50.

211. שם, 23.7.50.

212. שם.

213. בן-גוריון הסביר זאת כרצונן בידירות עם העולם הערבי. מציאותם של יהודים נרדפים בארצות ערב העצמאיות עלולה היתה לגרום לתקריות דיפלומטיות לא נעימות מבחינת הבריטים והאמריקנים. ראה: המוסד לתיאום, 30.1.51, אב"ג.

הכשרה והיו בעלי דימוי חלוצי, אך למרות זאת הרגיש בן-גוריון שבמחנות אין חלוצים, שמדובר בחומר קשה, וש'צריך להקים ועדה שתבדוק כל ארץ וכל סוג'.²¹⁴ חכרי הוועדה שקבעה את כללי הסלקציה לא ניסו אפוא להשפיע על בן-גוריון, וגם לא היה להם צורך בכך. כמו רבים אחרים, גם בן-גוריון תמך בהגבלת עלייתם של יהודים שאין ביכולתם לתרום לבניין הארץ ושעשויים ליפול למעמסה על החברה.²¹⁵ יש לציין שיצחק רפאל נפגש עם בן-גוריון לפני שהעלה את תוכניתו בהנהלת הסוכנות,²¹⁶ ופעם נוספת כאשר עסקה ועדת המשנה בגיבוש מדיניות הסלקציה בקווים כלליים - פגישה שבה דיווח רפאל לבן-גוריון על מספרי העולים בשנה הקודמת.²¹⁷ בדיווח על פגישה זו ביומן בן-גוריון אין כל זכר לוויכוח שלכאורה ניטש בין השניים בנושא העלייה הסלקטיבית.

גם בישיבת המוסד לתיאום שבה דיווח רפאל על המדיניות החדשה לא פרץ שום ויכוח. אמנם משה שפירא, שר העלייה, שאל האם אין סתירה בין מדיניות זו לבין חוק השבות, ולאחר שנענה הציע להגביל גם את עלייתם של עולי רומניה ולדרוש זאת מממשלת רומניה, אך מלבדו לא הזכיר איש את נושא הסלקציה. למעשה, עניין זה כלל לא עלה לדיון בישיבה זו, שהוקדשה בעיקרה לדיווח של רפאל. הממשלה, שנטל הקליטה העיקרי היה על כתפיה, לא התכוונה לסכל יוזמה של הסוכנות להגבלת העלייה; לנוכח העובדה שהסוכנות עצמה היתה מוכנה להגביל את העלייה, ודאי וודאי שהממשלה היתה מוכנה לעשות כן.²¹⁸

הגישה הגורסת כי בן-גוריון הופיע שוב 'כפרקליטה הנאמן של העלייה הבלתי מוגבלת'²¹⁹ אינה מבחינה בין הגבלת מספרי העולים (שלה אכן התנגד בן-גוריון) לבין בחירת טיב העולים, שבה צידד.²²⁰ למעשה, בן-גוריון לא שינה את עמדתו, אלא הבחין בין הגבלת עלייה לבין עלייה סלקטיבית בלתי מוגבלת. תמיכתו של בן-גוריון

214. המוסד לתיאום, שם.

215. דבורה הכהן טוענת שחברי הוועדה שקבעה את כללי הסלקציה היו חלוקים בדעותיהם וכל אחד מהם ניסה למשוך את בן-גוריון לצדו. מסקנתה של הכהן היא שהתמורה בעמדתו של בן-גוריון חלה בעקבות הסלקציה השלילית בעלייה (עלייתם של חולים, קשישים ומוגבלים) ובשל השפעתו הגוברת של יוספטל עליו. היא מצטטת מכתב של רפאל לידיד כראיה לכך שרפאל ניסה לשכנע את בן-גוריון להתנגד לעלייה הסלקטיבית (הכהן, עולים בסערה, עמ' 304, ושם, הערה 43. מדובר במכתב של רפאל לבית אריה, השומר באצ"מ S/6462). ואולם, במכתב זה כלל לא מפורטת עמדתו של הכותב. נאמר בו שתוכניתו של רפאל התקלה בגלל תמיכתו של ראש הממשלה, אך הוא אינו מפרט מה התוכנית שבה תמך בן-גוריון. מחכרת בו רק תמיכה בתוכנית כלשהי שרפאל הציע. רפאל, כאמור לעיל, הציע את תוכנית העלייה הסלקטיבית. זאת התוכנית שאושרה בהנהלת הסוכנות ביום שבו נכתב המכתב (18.11.51). אם ניסה רפאל לגייס את תמיכתו של בן-גוריון, הרי ניסה לגייסו דווקא לתמוך בעלייה הסלקטיבית ולא להתנגד לה.

216. הארץ, 4.11.51.
 217. יומן בן-גוריון, 13.11.51, אב"ג.
 218. המוסד לתיאום, 27.11.51, א"מ ג 3029/3.
 219. הכהן, עולים בסערה, עמ' 304.
 220. בן-גוריון במוסד לתיאום, 4.6.50, אב"ג.

בסלקציה היתה עקבית, ורפאל, ששינה את דעתו כעבור כמה חודשים, התעמת עמו קשות.²²¹

בהנהגתה של מדיניות הסלקציה, שהתקבלה בשלהי 1951, לא היה משום שינוי משמעותי של מדיניות העלייה. תקנות הסלקציה היו למעשה ניסוח מחייב של המדיניות שננקטה בפועל בצפון אפריקה מאז 1949. ההחלטה להנהיגה הושפעה לא רק מתנאי הקליטה הקשים אלא גם מן הדימוי השלילי ביותר של יהודי המגרב. עד שלהי 1951 ניתן היה להסביר את דחיית עלייתם של יהודי צפון אפריקה בקדימות שניתנה ליציאה ממוקדי מצוקה כמו תימן ועיראק ולחשש מסגירת שערי מזרח אירופה. כאשר הסתיימו עליות המצוקה והגיע תור העלייה מארצות המגרב נוצר צורך להגדיר את כללי העלייה כדי להתמודד עם מצוקת הקליטה ולבחור את העולים הרצויים למדינת ישראל. גישה זו היתה מקובלת על כל העוסקים בעלייה - בממשלה ובסוכנות כאחד. הוויכוח שניטש בין מרחיבים למצמצמים נסב על מספרי העולים בלבד. מבחינה זו המשכה תוכנית הסלקציה את המדיניות הקיימת וקבעה שהעלייה תהיה 'עלייה בלתי מוגבלת אך נבחרת'. ראש הממשלה, שעוד קודם לכן הסתייג מן העולים הצפון-אפריקנים, ראה במדיניות הסלקציה שילוב בין הצרכים הדמוגרפיים של המדינה ובין השאיפה לעודד עלייה חלוצית שתתרום לבניין הארץ. וכך, בהיעדר מתנגדים, יצאה תוכנית הסלקציה לדרך.

1. יעדי הסלקציה

שני גורמים מרכזיים צוינו לעיל כגורמים המסבירים את קביעתן של תקנות הסלקציה ואת מיסודן: האחד - מצוקת הקליטה, המחסור הכלכלי ומצוקת האשפוז, והשני - דימוים של יהודי צפון אפריקה; לפי הסבר זה, דימוים השלילי של העולים הפוטנציאליים הביא לקביעת מדיניות שנועדה להגביל את עלייתם. ואולם, החלוקה למניעים שונים היא בעיקרה תאורטית, ויש להניח ששני הגורמים פעלו במקביל. לפי התייעוד הקיים, הגורם שהשפיע השפעה מכרעת על רוב קובעי המדיניות היה מצוקת הקליטה והמצב הכלכלי. צידוק זה לתמיכה בסלקציה גם היה לגיטימי יותר. אך לעתים, כלהט הוויכוח, נשתמרו בפרוטוקולים הערות וביטויים שהעידו על תמיכה במדיניות הסלקציה גם מסיבות שניתן לקרוא להן 'תרבותיות'. המניעים השונים למדיניות הסלקציה אינם בהכרח סותרים זה את זה. בהיות העלייה הסלקטיבית מדיניות שקבעו אנשים שונים ושנומקה בתקופות שונות, ניתן לאתר בדיונים העוסקים בה ביטויים העשויים לבסס כל אחת מן הגישות. כאמור, יש מקום להניח ששתי הגישות התקיימו במקביל; ההבדל הוא כמובן ברגשים, והשאלה היא מה היה המניע המרכזי ומה היה רק תוצר לוואי שלו.²²²

221. המוסד לתיאום, 14.7.52, אב"ג.

222. סוג התייעוד הקיים אינו מאפשר להכריע בסוגיה זו. מכיוון שמדובר בכוננות שכלב, הרי ניתן לאתר

מרווח נשימה למערכת הקליטה

יש התולים את מדיניות הסלקציה בהחלטה להפסיק זמנית את העלייה כדי לשפר את קליטתם הכלכלית והחברתית של העולים שכבר הגיעו. ב־1951 סבלו יושבי המעברות מתנאי דיור קשים וממחסור בתעסוקה. היו שהאמינו כי אי־סיפוק צורכיהם הפיזיים של העולים יפגע בהם וימנע מהם את האפשרות להשתלב במדינה מבחינה תרבותית. לעומת זאת, כך האמינו, דאגה לשיכון ולתעסוקה ושיתוף במסגרות החינוך והפעילות הפוליטית יגרמו לעולים להשתנות ולהידמות לחברה הקולטת.²²³ הוזה אומר שההשתלבות התרבותית היתה תלויה בהצלחת ההשתלבות הכלכלית. למדינה לא היו משאבים חומריים ורוחניים כדי להתמודד ב־זמנית עם שתי משימות הקליטה - הכלכלית והחברתית. הפסקה בקליטה לזמן מסוים היתה נחוצה כדי להעניק למדינה 'מרווח נשימה' ולאפשר לה לקלוט קליטה תרבותית את העולים שהגיעו עד לאותה עת. את המעמסה הגדולה ביותר היוו העולים שלא יכלו לממן את עצמם והיו לעול על תקציבי הקליטה, הבריאות והסעד. מדיניות העלייה הסלקטיבית נועדה למנוע את עלייתם של עולים אלו, בקבעה שכל העולים יהיו אנשים המסוגלים לפרנס את עצמם. אם כן, על־פי הסבר זה, טובתם של העולים היא שדרשה את הגבלת העלייה.²²⁴ זאת ועוד, קשיי הקליטה פגעו גם בעלייה עצמה - לב לבה של האידאולוגיה הצינונית. הסיבה לכך היתה הפער הגדול בין ממדי העלייה לבין יכולת הקליטה בשלוש שנותיה הראשונות של המדינה. פער זה הביא לכך שאנשים ירדו, 'הוציאו את דיבת הארץ רעה' וגרמו להאטת קצב העלייה. מטרה נוספת של הסלקציה היתה אפוא להתאים את קצב העלייה ליכולת הקליטה, כדי שהעלייה לא תכלה את עצמה. הקצבת הון לשיפור תנאי הקליטה מנעה את הירידה ונועדה 'ליצור טיפוס של עולה חדש המרוצה ממצבו והמשגר בשורות טובות לקרוביו וידידיו בארץ מוצאו'.²²⁵ הסבר זה הוא ההסבר המקובל במרבית המחקרים העוסקים בנושא העלייה הסלקטיבית.²²⁶

רק על־פי התבטאויות כפרוטוקולים או במכתבים. המדיניות בשטח אין בה כדי להצביע על כוונות נסתרות. גם מדידה כמותית של התבטאויות התומכות בעמדה זו או אחרת אין בה כדי להכריע בשאלה מה היה המניע המרכזי ומה היו תוצאות הלואי שלו.

223. שי' אייזנשטרט, 'קליטת עלייה, מיוזג גלויות ובעיית הטרנספורמציה של החברה הישראלית', בתוך:

מיוזג גלויות: ימי עיון באוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 1969, עמ' 9 ואילך.

224. עמדה זו באה לידי ביטוי בדברי " פרודר מהמפלגה הפרוגרסיבית (דברי הכנסת, X, 26.11.51, עמ' 461). רבים היו שותפים לעמדה זו.

225. מ' שרת, רברי הכנסת, XIX, 1.9.55, עמ' 32. סברה זו נשמעה בעיקר בדיונים פומביים, למשל בדברי שי' שרגאי, ראש מחלקת העלייה מ־1954, בסימפוזיון של אגודת העיתונאים על 'עלייה חופשית ועלייה סלקטיבית' (בן מנחם ליוספטל, 26.10.55, אצ"מ S 42/247).

226. הכהן, עולים בסערה, עמ' 303; ליסק והורוביץ, מצוקות באוטופיה; נאור, ספר העלויות, עמ' 146; Stock, Chosen Instrument, p. 150. תרגי (לעיל, הערה 88, עמ' 314) מציין שמרווח הנשימה היה הנימוק הרשמי למדיניות הסלקציה, אולם הוא לא מרחיב בנוגע להסברים הבלתי רשמיים.

העולים - יריים עוברות

יש הרואים במדיניות הסלקציה תוכנית שנועדה למקם את עדות המזרח בתחתית הסולם הריכודי - תוכנית שמטרתה היתה להביא צעירים ופועלים בעלי כושר עבודה, להעסיקם במשקי ההתיישבות העובדת, ובעזרת כוח עבודתם ליצור נכסים כלכליים בשביל הוותיקים.²²⁷ חשוב לציין שרק מיעוטם של העולים הועסקו באופן ישיר כשכירים במשקיהם של חקלאים ותיקים, אך גם חקלאים עצמאים במושבי עולים או צעירים בחברות נוער בקיבוצים שימשו במידה מסוימת כוח עבודה שהגדיל את היקף הייצור החקלאי במדינה. ואכן, ניתן להצביע על ביטויים רבים לכך שהסלקציה נועדה לא רק להקל את מצוקת הקליטה המירית אלא בעיקר לקבוע קריטריונים של פרודוקטיביות כתנאי לעלייה, להביא יריים עובדות ולהבטיח רווח כלכלי לטווח ארוך.

אחת הדוגמאות הממחישות היבט זה של העלייה הסלקטיבית היא הגישה לעליית הנוער. בריונים שונים ובמדיניות שנקבעה בסוכנות הושם דגש ניכר על הטיפול בעליית הנוער,²²⁸ וריונים רבים עסקו בחשיבות ההכשרה החקלאית ובצורך להשקיע בה כסף. בעובדה זו יש כדי להעיד כי מלבד השיקול הכרור מאליו שהוזכר לעיל - השיקול הכלכלי קצר-הטווח - היה שיקול נוסף שהנחה את קובעי מדיניות הסלקציה, או רווח משני שהופק ממדיניות זו. הלוא אילו נועדה העלייה הסלקטיבית למטרת חיסכון בלבד היה צורך להוויל את העלייה ואת המנגנון הקשור בה; הקמתו של מנגנון מיון יקר היתה מחטיאה את המטרה: ההוצאות על יישומה של תוכנית הסלקציה היו עולות על הסכומים שנחסכו מהוצאות הקליטה, ומרווח הנשימה הכלכלי לא היה מושג. ואולם, עליית הנוער וההכשרה החקלאית דרשו השקעת כספים מירית: הן הצריכו מחנות הכשרה בחו"ל וגם סכומים לא מעטים למימונו של חלק מתקציב הנערים בארץ. להבריל ממשפחת עולים שלמה, שכעבור זמן מה היה עליה לדאוג לפרנסתה, נער שעלה לכדו נהנה מטיפולה המסור של הסוכנות, שראגה לו מכף רגל ועד ראש. לא רק הוצאות החינוך של הנערים מומנו מטעם הסוכנות, אלא גם הוצאות המזון, הכיבוד והלינה שלהם. למרות זאת העדיפו רבים בהנהלת הסוכנות לדאוג דווקא לעלייתם של אותם נערים ולא לעלייתן של משפחות.²²⁹ העדפה זו מובנת רק לאור התפיסה הרואה במדיניות העלייה הסלקטיבית השקעה המניבה פירות בשלב מאוחר יותר. במקרה כזה אכן יש היגיון בהשקעת סכומים ניכרים במנגנון של מיון והכשרה.

227. ש' סבירסקי, לא נחשלים אלא מנוחשלים, חיפה 1981, עמ' 18.

228. בייסקי לקול ואומנסקי (מנכ"ל עליית הנוער), 12.12.51, גנון הציונות הרחית - מוסד הרב קוק, המרכז העולמי של 'המזרחי', תשי"ב 48/1. שם נאמר שמטרת הסלקציה נועדה להכפיל ולשלוש את ממדיה של עליית הנוער.

229. למשל דברי קול בריון בהנהלת הסוכנות כ-4.11.51. הוא אמנם ניסה לטעון שעלייתו של נער אינה עולה כל-כך הרבה כמו שחשבו, אך גם הוא לא טען שהיא זולה יותר מעלייתו במסגרת המשפחה. רפאל הוסיף וציין שהאחריות לחינוך הנער העולה עם משפחתו היא של המדינה; חינוכו של נער המגיע במסגרת עליית הנוער ממומן מכספי הסוכנות, ולכן עליית הנוער יקרה יותר.

אליהו דובקין הצדיק את ההשקעה הכספית הזאת בטענה שבסופו של דבר 'ההשקעה שנשקיע בהכשרת העלייה בארצות אלו תדרוש פחות כספים מאשר ההוצאות שתדרוש עלייה בלתי מוכשרת'.²³⁰ ר"ר נחום ניר-רפלקס, סגן יושב-ראש ההנהלה וחבר מפ"ם, טען כי 'שמונה ילדים עכשיו זה שמונה אנשים פרודוקטיביים בעוד כמה שנים'.²³¹ אשכול, ראש מחלקת ההתיישבות, גזבר הסוכנות ואחר-כך שר האוצר, ראה בעלייה הסלקטיבית מדיניות שאינה חוסכת כספים בטווח הקצר אך עתידה למלא את המחסור בכוח אדם שממנו סובלת ההתיישבות.²³² בשלב זה, הוא אמר, אם פירושה של עלייה סלקטיבית הוא השקעת כספים, יש להכין תוכנית למטרה זו.²³³ משה קול אמר שאם מעוניינים גם בעלייה וגם בסלקציה, אזי דרושה השקעה גדולה. אם לא יהיה מימון מתאים, טען, תהיה אמנם סלקציה, אך לא תהיה עלייה.²³⁴ מאוחר יותר הוסיף וציין שאם לא יושקעו כספים בארגון העלייה הסלקטיבית, יועלו רק 'זקנים מרומניה'.²³⁵ לקול ולחברים אחרים בהנהלה היה ברור שעיקר העלייה העתידה לבוא ארצה תגיע במסגרת עליית הנוער ובמסגרות של גרעינים חלוציים ושל עולים צעירים, וכי מסגרות אלה דורשות השקעה כספית. ואכן, שליח העלייה במרוקו, שביצע בפועל את מדיניות העלייה הסלקטיבית, הודיע לממונים עליו שלצורך העלאת צעירים הוא זקוק להגדלה לא מבוטלת של התקציב, וזאת כדי לממן טיפול רפואי, כלכלה בזמן הטיפול והקמת מחנה לעולים.²³⁶

גישת 'הידיים העובדות' (להבריל מגישת 'מרווח הנשימה') באה לידי ביטוי ברור בהכוונתם של העולים להתיישבות החקלאית - נוהל שנלווה למדיניות הסינון. ההתיישבות החקלאית לא הצליחה להתרחב באמצעות הכוחות הפנימיים שהיו ביישוב הוותיק, ולפיכך היה צורך להפנות אליה את העולים החדשים.²³⁷ החקלאות אמורה היתה לצמוח בעזרתם של עולי צפון אפריקה, מאחר שבני היישוב העירוני, וגם חלק ניכר של עולי העלייה ההמונית, לא נענו לאתגר ההתיישבות. שליחי התנועות החלוציות במרוקו ראו בעלייה הסלקטיבית דרך להרחבת היקפה של העלייה החלוצית,

230. פרוטוקול הנהלת הסוכנות, 4.11.51, אצ"מ 100/76.S.

231. שם, 5.11.51.

232. שם.

233. שם, 17.12.51, 100/77.S.

234. שם.

235. פרוטוקול הנהלת הסוכנות, 9.3.52, אצ"מ 100/78.S. גם מדברים אלו עולה שהעלייה הסלקטיבית מצפון אפריקה נועדה לאזן את 'איכות' העלייה מרומניה.

236. חקלאי לרפאל, 4.3.52, אצ"מ 6/6162.S. חקלאי קיודה שאת חלקו של הסכום יוכלו לשלם העולים עצמם, אך ציין שסכומי הכסף שאפשר לגבות מעולים צעירים הם נמוכים ממילא.

237. ראה למשל מאמרו של א' ליכנה בדבר, 9.11.51 (לעיל, הערה 164); גיורא יוספסל בהנהלת הסוכנות, 4.11.51, אצ"מ 100/76.S. על הצורך להחליף את הערכים כעבודות החקלאות דיבר גם יוסף ויץ מהקרן הקיימת (ראה להלן). ברקאי (ימי בראשית של המשק הישראלי, עמ' 44) מציין שהפניית העולים להתיישבות נועדה לספק את המחסור בתוצרת חקלאית.

לנוכח הידיעה ש'המשקים החקלאיים הצמאים לרזרבה נחנקים מחוסר כוח אדם'.²³⁸ לאור העובדה ששטחים רבים שנכבשו במלחמת העצמאות היו שטחים הרריים,²³⁹ ובשל חוסר היכולת לעבד שטחים אלה בעזרת מכונות, היה צורך ליישב בהם מתיישבים ששיטת עבודתם 'פרימיטיבית' באופן יחסי. יוסף ויץ, איש הקרן הקיימת, כתב ביומנו: 'נוכחתי כי ההרים ימצאו את תיקונם ביישוב צפוף של יהודים פשוטים, עובדי־ארמה. כל מה שירכו לעבוד בהם - יגלו את טיבה הכלכלי. וזאת על־ידי עבודה פשוטה ובכל פינה וליד כל סלע. החקלאים המודרניים שלנו הסוגדים למכונה - לא יצלחו לכך. [...]. את כיבוש השממה ותחיית הארמה יבצעו, כנראה, יהודי תימן, עירק ומרוקו'.²⁴⁰ כעבור שלוש שנים, כשהצטמצמו ממדי העלייה, הצר ויץ על כך שבתקופת העלייה ההמונית לא נקטו מדיניות זו: 'באו 700,000 איש בצורה מבוהלת ולא ידענו להפנות אותם לחקלאות שהתפתחה מהערבים [...]. האם אי אפשר היה להעביר את אותם יהודים, שאינם רחוקים מהערבים, ולהכניס אותם לאפיק של עיבוד בכפרים האלה [הכפרים הערבים הנטושים]? [ההרגשה שלי, א"פ].'²⁴¹

הגישה שנדונה לעיל גורסת אפוא כי עולי העלייה הסלקטיבית יועדו להיות הידיים העובדות של המדינה. ייעוד זה לא נכפה עליהם, אך הוצג כתנאי שבלעדיו לא תתאפשר עלייתם. לפי גישה זו, הוותיקים נבנו כלכלית מעבודתם של העולים מארצות האסלאם. אמנם מרבית העולים שהגיעו לעבוד בחקלאות נשלחו - כהמלצתו של ויץ - להיות חקלאים עצמאים כמושבי עולים, אך היו גם כאלה שתרמו לפיתוח החקלאות ביישובים הוותיקים. באחד הדיונים כעניין העלייה מצפון אפריקה צוין שדרישותיהם של נציגי ההתיישבות לספק להם כוח אדם כהתאם לצורכי משקיהם השפיעו על מדיניות העלייה. במקרה אחר, בעקבות פנייתם הישירה של נציגי ההתיישבות לראש מחלקת העלייה של הסוכנות, יצחק רפאל, ביקש זה האחרון משליחיו בצפון אפריקה לשלוח ארצה בדחיפות 300 איש.²⁴² במקרה אחר הודיע רפאל לזאב חקלאי, השליח המיועד למרוקו, שעקב איכות העלייה מארצות אחרות הצטמצם מספר הצעירים המגיעים לעבוד בהתיישבות. הוא ציין כי ההתיישבות 'זקוקה מאד לחומר צעיר, וכי המתיישבים תולים תקוות בעלייה ממרוקו'.²⁴³

הצורך בידיים עובדות היה אחד המניעים לסלקציה, ובהתאם לכך נקבע כי על

238. שליחת עליית הנוער ושלחי 'הבונים', 'דרור' והנוער הציוני' לחברי הנהלת הסוכנות, 10.1.52, אצ"מ S 6/6283.

239. בעיקר הגליל ופרוזדור ירושלים.

240. שגב, הישראלים הראשונים, עמ' 169-170, מצטט את יומן ויץ מתאריך 7.7.50.

241. פרוטוקול הנהלת הסוכנות, 2.7.53, אצ"מ S 100/87.

242. פרוטוקול הנהלת הסוכנות, 29.1.52, אצ"מ S 100/77.

243. חקלאי לגוויטה, 13.12.51, אצ"מ S 6/6162. המושג 'ידיים עובדות' עלול להטעות. הדוגמאות שהובאו כאן מעירות שלא היתה תוכנית להביא שכירים לאחוזות של ותיקים אשכנזים. העולים נשלחו, כאמור, להיות חקלאים עצמאים כמושבי עולים, ובני הנוער נשלחו לקיבוצים כמועמדים להצטרפות עתידית, כשוויים בין שווים.

העולים להתחייב לעבוד בעבודה חקלאית במשך שנתיים. תקנה זו כללה גם את העולים שלא הגיעו במסגרת עליית הנוער והצעירים. גם ההגבלה על גיל העולים (כתחילה נקבע 35 כגיל המקסימלי ואחר-כך הועלה גיל זה ל-40), שנקבעה בהתאם ליכולת לעבוד עבודה גופנית קשה, מעידה שזאת היתה העבודה שיועדה לעולים אלה.

הצורך בהפניית כוח אדם להתיישבות חקלאית גרם לכך שבתקופת העלייה הסלקטיבית הועברה הפעילות המרכזית של שליחי העלייה מריכוזי היהודים הגדולים בערים אל הכפרים בהרי האטלס. נציגים של תנועת המושבים יצאו לאזור זה כדי להביא משם יהודים. הם חיפשו חקלאים טבעיים וניסו להעלות ארצה כפרים שלמים - כגוף אורגני - כמטרה להקים מושבים בארץ. לעתים, לצורך העלאת הכפר כולו, עלה בידם לעקוף את תקנות הסלקציה.²⁴⁴ במקביל התקבלה מדיניות קליטה שקבעה כי העולים מצפון אפריקה יועברו ישירות מהאונייה לכפר.²⁴⁵ מדיניות זו, שיישומה החל באוגוסט 1954, הביאה לכך שלקראת סופה של התקופה היה בקרב יוצאי צפון אפריקה השיעור הגבוה ביותר של מתיישבים חקלאים.²⁴⁶

'לטבוע בים של לכנטיניות' - המניע התרבותי

ניתן לראות במדיניות הסלקציה תוכנית שנועדה להביא את ערות המזרח ארצה אך עם זאת לשנותם מבחינה תרבותית, זאת כמטרה לשמור על מרכזיותה של התרבות הדומיננטית של הוותיקים למרות השינויים הרמוגרפיים הגדולים. היישוב הוותיק, הקולט, הורכב ברובו מיוצאי אירופה, מחילונים ומצעירים. בעצם מבנהו הרמוגרפי של היישוב היתה טענה נגד הגלות: 'הנה אנו מצליחים להקים עם יהודי טוב יותר, עם שתדמיתו רחוקה מן הסטריאוטיפ השלילי של "היהודון", שהיה נפוץ בקרב האנטישמים באירופה'. יתרה מזאת, אנשי היישוב הוותיק חשו שהם משתייכים לעולם המערבי הנאור והמתקדם ומהווים נטע זר במזרח התיכון. יהודי מזרח אירופה, שהיו חלק הארי של העם היהודי, נתפסו כעולים הפוטנציאליים של המדינה העתידה לקום, ובשנה וחצי הראשונות לקיומה אכן היו רבים מן העולים יוצאי מזרח אירופה. ואולם, בהדרגה הלך מספרם ופחת. כבר לאחר שנודעו ממדיה של השואה, משהתברר שמיהודי אירופה לא נותרו המיליונים שלהם ציפו אלא רק כמה מאות אלפים, החל היישוב לתור אחר עולים אלטרנטיביים. יהודי ארצות האסלאם, שעד אז כמעט שלא נזכרו כמועמדים לעלייה, הפכו למוקד ההתעניינות.²⁴⁷ ואולם, עלייתם של המונים

244. מתן לציגל, 30.7.54, אצ"מ 42/256. וראה בהרחבה: שגב, מבצע 'כין', עמ' 54-74; גרינקר, עליית יהודי האטלס; צור, לעיל, הערה 80; הכהן, הגרעין והריחיים, תל-אביב 1998, עמ' 237; ועוד.

245. דוח הנהלת הסוכנות לוועד הפועל הציוני, 4.54-5.55, אצ"מ 9 M, עמ' 60.

246. מקרב ילידי אירופה הופנו למקומות התיישבות חדשים עשרה עד שלושים אחוזים. מקרב ילידי עיראק הופנו למקומות אלה שלושים אחוזים, ומקרב יהודי מרוקו הופנו אליהם שישים אחוזים. ראה ליסק (לעיל, הערה 127), עמ' 5.

247. ראה לעיל, הערה 59.

מארצות אסיה ואפריקה - שבשלהי 1951 כבר נראתה כעלייה העשויה לשנות את ההרכב הדמוגרפי של המדינה - איימה על דמותו המערבית והחלוצית של היישוב.²⁴⁸ ביטוי לתחושות אלו מצוי בדברים שכתב רופא שגויס לשירות מילואים במעברה:

מעולם לא תיארתי שיש יהודים כאלה בעולם מבחינת 'אתה בחרתנו' [...] הכינוי 'שווארצע' לא מתאים להם [...] זאת היא שכבת עוני ודלות; חלאת וכך במקור, א"פ. בלונדון ניו יורק ופריז יש גם כן חלאת. אלא מהו האחוז שלה כלפי התושבים המסוררים יותר או פחות? האחוז אצלנו הוא כביר, הוא מהווה סכנה, סכנת הצפה עם כל הכרוך בה מבחינת היגיינה, תרבות, רמה מוסרית וכיוצא בהם [...] אם זה ישאר כך [...] יהיה זה עול היסטורי ולא משימה היסטורית; לא יהא זה קיבוץ גלויות אלא 'גלות מקובצת'.²⁴⁹

גם ראשי היישוב לא היו שבעי רצון מאופיה של עלייה זו. בן-גוריון חשש כי 'צביונו של היישוב עלול להיפגע ודמותו החלוצית תדהה'.²⁵⁰ פנחס לבון, מזכיר ההסתדרות, הביע את הסתייגותו מכך ש'יקום כאן עם לבאנטיני' במקום 'עם הנושא את צלם אלוהים של תנועת העבודה העברית'. הוא חשש שהמדינה תהיה מהדורה יהודית של סוריה, לבנון ומצרים.²⁵¹ קיצוני יותר בהבעת חששות אלו היה מי שעמד בחזית הראשונה מול העולים - ראש מחלקת הקליטה, גיורא יוספטל. את חוסר הצלחתה של תוכנית פיזור האוכלוסייה הוא תלה בהיעדר עולים בעלי 'כוח מפותח מבחינה מוסרית ושכלית', וטען כי המצב הוא כזה ש'הגענו לכך שבלי אשכנזים אי אפשר להתחיל מפעל רציני. על העלייה הספרדית בלבד לא נבנה ערים [...] עלייה בלתי מובחרת פירושה תוספת מתיחות ואי יצירת דברים חדשים'.²⁵² יוספטל הרבה להגדיר את המצב הקשה במערכת הקליטה כמצב 'קטסטרופלי'. יתרה מזאת, הוא טען כי המצב הוא

248. אמנם כבר לפני כן הגיעה עלייה מסיבית מעיראק ומתימן, אך את קצב העלייה משם לא ניתן היה להאט. גם הדימוי של יהודי ארצות אלו לא היה כה שלילי כמו זה של יהודי צפון אפריקה. זאת ועוד, יהדות צפון אפריקה היתה הקהילה היהודית הלא-אשכנזית הגדולה בעולם. בתימן, למשל, היו רק 50 אלף יהודים, ובעיראק, משם הגיעו מרבית עולי העלייה ההמונית, היו 125 אלף יהודים. לעומת זאת, בשלוש ארצות המגרב היו כמעט חצי מיליון יהודים: בתוניסיה היו 85 אלף יהודים, ובמרקו לבדה חיו 250 אלף יהודים. ראה: שמלק (לעיל, הערה 53), עמ' 18-19. שנת 1951 היתה גם השנה שבה, לראשונה מאז 1882, היה שיעורם של יהודי המזרח בקרב העולים גדול יותר משיעורם של יוצאי אירופה. שיעור הילודה הגבוה בקרב יוצאי המזרח והעבודה שהיוו חלק ניכר של העלייה הביאו לכך שב-1969 כבר היו יהודי המזרח רוב בקרב האוכלוסייה היהודית בארץ. ראה: ליסק והורוביץ, מצוקות באוטופיה, עמ' 113; "פרס, יחסי עדות בישראל, תל-אביב 1977, עמ' 45.

249. ד"ר שאול זולדובסקי אל בן-גוריון, 30.11.51, אב"ג, חטיבת התכתבויות.
250. מצוטט אצל צ' צמרת, 'בן-גוריון ולבון: שתי עמרות כלפי הקליטה הראויה של העולים בעלייה הגדולה', בתוך: עופר, בין עולים לוותיקים, עמ' 77.

251. צמרת, שם, עמ' 78. על-פי צמרת, למרות חששותיו התנגד בן-גוריון לכל הגבלה על העלייה ואילו לבון תמך בהגבלתה. מחקרו עוסק בימי העלייה ההמונית. ואולם, בסוף שנת 1951 החל בן-גוריון לתמוך בעלייה סלקטיבית, וייתכן שגם השיקולים התרבותיים נמנו עם שיקוליו.

252. פרוטוקול הנהלת הסוכנות, 7.3.52, אצ"מ S 100/78.

פּרה־רכולוציוני, והביע חשש שעדות המזרח עלולות ליזום מהפכה נגד השלטון הקיים.²⁵³ ביומנו תיאר יוספטל את המהומות שחוללו עולים במעברות שונות כגל של התמרדות. במיוחד חשש ממה שעלול להתרחש במעברות באזור תל־אביב, שם שוכנו 'עולים מעיראק ואלמנטים קשים אחרים'.²⁵⁴

בשל כך התנגד יוספטל להצעות לאפשר עלייה נרחבת ממרוקו, הצעות שהועלו באותה תקופה.²⁵⁵ כדבריו בא לידי ביטוי החשש לדמותו החלוצית של היישוב וגם לדמותו המערבית. חששו הגדול היה שהארץ תרתיע עולים פוטנציאליים, ציונים מארצות המערב, בגלל היותה 'מזרחית' מדי. בתגובה להצעתו של רפאל להקל בתקנות הסלקציה לקראת גיבוש תוכנית העלייה לשנת 1953 אמר יוספטל:

איש מאתנו לא יעיז כלפי חוץ לציין את אופי העלייה כמו שהוא. ליד שולחן זה, כפורום סגור מותר לי לדבר אחרת [...] לא אקבל שמישהו יגיד לי: יש לך יהודים אחרים [כלומר: צריך להעלות גם את יהודי המזרח, א"פ] [...] יש גם ארץ זו שיש לה ערך בפני עצמה. רפאל מציע תוכנית עלייה [...] ש-80% יהיו מארצות המזרח [...] אני אומר שהארץ היא בסכנה מסוימת, קיומה המוסרי והחברתי הם בסכנה על ידי עלייה זו. אין אני מדבר על תנאי קליטה חיצונים [...] אבל מה יש לנו מבחינה חברתית [...] המעברות הן עכשיו 90% על טהרת עדות המזרח על החיים האפלים שלהם [...] אומרים שהחיים בארץ מקבלים אופי לבנטיני, אני בטוח שזה כך, שאצלנו, לחלק יש כבר פחד מהעולים [...] כמה מבין החברים יכולים עוד לדבר אל העולים החדשים [...] עוד לא הייתה שנה שאני הרגשתי את עצמי כל־כך זר ורחוק למה שאני עושה [...] כאשר הייתה העלייה הקשה של שארית הפליטה, עלייה קשה מבחינה סוציאלית, לא עמרנו מולם, עמרנו יחד איתם, אפשר היה להזדהות איתם, אבל אין המצב כך עכשיו [...] אנו מדברים על אלה מביניהם שאפשר להעלות אותם, אבל אם מצאנו את אלה מבין עדות המזרח, הרי זה היה כישלון גמור [...] הם עוד צריכים שמישהו יהיה ממונה עליהם [...] אני חי בפחד שהארץ מקבלת אופי שאינו יכול למשוך בן ארס שאינו מוכרח לעלות. ואיני מדבר על האמריקנים שהם מפונקים בדברים חיצונים.²⁵⁶

253. שם. וראה גם שגב, 'הישראלים הראשונים, עמ' 138.

254. ש' וורם (עורך), גיורא יוספטל - חייו ופעולו, תל־אביב תשכ"ג, עמ' 141.

255. שם, עמ' 143.

256. על המשפט האחרון הגיבה רזו הלפרין, שנמנתה עם חבריה האמריקנים של הנהלת הסוכנות, בקריאה 'אנטישמית'. תיאור האמריקנים כמפונקים הוציא אותה משלוותה, אך הרברים החמורים שנאמרו על עדות המזרח לא עוררו שום מחאה - לא מצדה ולא מצד שאר חברי הנהלה. יש מקום להניח שיוספטל ביטא בקול מה שחברי הנהלה רבים חשבו בלכם.

יוספטל אף הדגיש את הסכנה הנשקפת לחלום הציוני:

היה כאן בארץ כוח נפשי, מוסרי וחברתי כשאנו עלינו. היה לארץ כוח משיכה שהיה לו ביטוי בקיבוץ, בהתיישבות העובדת [...] שם יש אנשים טובים יותר [...]. זהו משך, זה נתן כוח להתגבר על הברים חיצוניים [...] כוח המשיכה של מציאות ציונית. אנו כמשכר של הציונות [...] בגלל האופי שהארץ מקבלת [...] אם זה עוד ימשך או החלק המערבי, החופשי של עמנו פחות ופחות יבוא הנה. אני מעזי לשאול: מתי נבנה לפי הכוחות הבאים עכשיו לארץ [...] אי אפשר להמשיך בעלייה בקצב כזה [...] נחוץ איזה זמן לחינוך [...] העלייה מצפון אפריקה עלו מבין השכבות הנמוכות ביותר.²⁵⁷

בקיץ 1953 אמר יוספטל שבאווירה שנוצרה בארץ, גם הדור השני לא יגדל להיות 'דור יוצר'. על רמת התרבות והציוויליזציה של העולים הוא אמר כי 'אי אפשר לספוג יותר'. כמו כן טען כי ריכוזי העולים הם 'מלאי בורות וחסרי אידיאלים' וכי רק באמצעות סלקציה חמורה ועלייה אטית יוכל לחול מפנה.²⁵⁸

גם משה קול הביע חשש לדמותה התרבותית של המדינה. הוא האמין שכל יהודי צפון אפריקה עתידים לעלות ארצה, ולכן הטרידה אותו המחשבה על המרקם החברתי שעתיד להיווצר בארץ. 'כבר כיום יש גלות בארץ ישראל [...] הארץ תיהפך לארץ של לבאנט', הוא טען.²⁵⁹ את יהודה ברגינסקי הטריד המבנה החמולתי של בני ערות המזרח. היה ברור לו שמבנה כזה יקשה מאוד על מורים ועל מדריכים לחולל שינוי אמיתי בקרב הנערים. 'מי שבא באופן פטריארכלי ארצה, כפי שבאים בחמולות, אין תקווה מהם', טען.²⁶⁰ אפילו זלמן שזר, שברוך-כלל הסתייג מעמדות שליליות כלפי יהודי המזרח, טען כי 'הארץ לא תתמסד בלי אלמנט ארופאי בעל כסף והשכלה'.²⁶¹

מדברים אלו עולה שלא רק הקשיים הכלכליים של הקליטה הביאו את חברי הנהלת הסוכנות (ובהם שלושה מחברי הוועדה שניסחה את החלטות הסלקציה - יוספטל, קול וברגינסקי) לתמוך במדיניות האטת העלייה ובחירת העולים; גם החשש לאופיה המערבי והחלוצי של המדינה עמד לנגד עיניהם. ועם זאת, היו הבדלים בין עמדותיהם. קול, להבדיל מגולדמן למשל,²⁶² התנגד לסילוק יהודים מהארץ. היה ברור לו שגידול דמוגרפי הוא חיוני למדינה. החשש ממלחמה נוספת מול ארצות ערב, הצורך ביריים

257. פרוטוקול הנהלת הסוכנות, 13.11.52, אצ"מ 100/83.S.

258. שם, 9.7.53, אצ"מ 100/88.S.

259. שם, 4.11.51, 100/76.S.

260. פרוטוקול הנהלת הסוכנות, 4.11.51, אצ"מ 100/76.S.

261. שם, 9.7.53, אצ"מ 100/88.S.

262. יושב ראש הנהלת הסוכנות בחו"ל, נחום גולדמן, גילה שמאז ומתמיד התנגד לעלייה ההמונית. להערכתו, הסיבה היחידה להתהוותה היתה התעמולה של בן-גוריון: 'זו הייתה קטסטרופה [...] היום, גם בן-גוריון מתנגד לעלייה גדולה', הוא טען. הירידה לא הרתיעה אותו. לו יכול, אמר, הוא היה בוחר מאה אלף יהודים ושולח אותם בחזרה לארצות גלויותיהם (שם).

עובדות והרצון ליישב את חלקי הארץ השוממים חייבו לדעתו את המשכתו של זרם העלייה. 'העלייה היא ערובה כנגד אלה שטוענים שעל מדינת ישראל לקבל חזרה את הפליטים. אם לא נמלא בגליל רוב יהודי הוא עוד יתנתק מהמדינה', טען קול.²⁶³ הוא גם הבין שמלבד יהודי צפון אפריקה לא נותרו כמעט מאגרים לעלייה המונית. במדיניות הסלקציה היתה גלומה הנוסחה להשגת גידול דמוגרפי בלא לאבד את הצביון התרבותי הייחודי של היישוב בארץ ואת קרבתו לעולם המערבי.

המדיניות של העלאת הנוער בטרם מועלית יתר המשפחה עשויה היתה להקטין את הסיכויים להשתלטותה של התרבות המזרחית על הארץ. קול ציין זאת כאשר נדונה לראשונה תוכנית הסלקציה. 'אם נעלה תחילה את החלק הצעיר', טען, 'נוכל לטפל בו, וללמד אותו ולהכין אותו שיהיה לנו בעור לקבלת המשפחות. אם לאו - אנו עלולים לטבוע בים של לבנטיניות'.²⁶⁴ גם יוספטל שיבח את עליית הנוער, המוציאה את הנערים ממשפחותיהם, שכן סבר כי במסגרת משפחתם הם לא יוכלו להתחנך.²⁶⁵ אשכול היה גלוי ובוטה יותר. בקיץ 1954, כאשר נשמעה התביעה לאפשר את עלייתם של הורי הילדים שהגיעו בעליית הנוער כדי להביא לאיחוד המשפחות, הוא התקומם: 'אני רוצה להגיד בברור ובגלוי, איננו מעונינים בהורים. אם זכינו שהילדים כאן ואפשר לדחוק את ההורים צריך לעשות זאת'.²⁶⁶

הסברה היתה אפוא שהעלאתם של הצעירים תחילה, בלי הוריהם, תקל את שילובם במסגרת התרבותית של היישוב הוותיק. קול הדגיש את השוני שבין העלייה מצפון אפריקה לבין העלייה ההמונית, וציין כי העולים מתימן ומעיראק, 'שבאו יחד אבות על נשיהם ובניהם הגדולים והקטנים [...] ממשיכים לחיות בכפרים ובמעברות, בצורת חיים דומה לזו של ארצות מוצאם. [...] קיים חיץ בין היהודים הללו לבין היישוב הוותיק'. על כן, טען, 'אם ברצוננו לתכנן [...] כראוי את עליית יהודי מארוקו ושאר ארצות צפון-אפריקה בעתיד' יש להעלות את הדור הצעיר תחילה. 'האין דרך טובה מזו מאשר להציל תחילה את הילדים ואת בני הנוער בגיל 10-16 שנה להעלותם אלינו [...] לגאלם מרגשות נחיתות. להרחיקם מבערות. [...] לחנכו בדפוסי יצירה ויחסי הכנה הרדית [...]'. לדעת קול, חינוך הדור הצעיר עתיד היה לסלק את המחיצות העדתיות שכבר החלו להיווצר בארץ.²⁶⁷ קול האמין שאם יחונכו נערים צעירים אלה, המצויים בגיל ההתבגרות, במסגרות של עליית הנוער, ניתן יהיה לעצבם בצורה שתתאים יותר לדימוי החלוצי והמערבי שהיה ליישוב בעיני עצמו. מסגרות אלו נחשבו לאליטה ההתיישבותית של המדינה הצעירה, והמדריכים בהן השתייכו לאותו יישוב ותיק, ציוני,

263. פרוטוקול הנהלת הסוכנות, 9.7.53, אצ"מ 100/88.S

264. שם, 4.11.51, אצ"מ 100/76.S

265. שם, 9.7.53, אצ"מ 100/88.S

266. המוסד לתיאום, 24.5.54, א"מ, משרד רה"מ, ג833/53383.

267. מ' קול, מסכת עליית הנוער, הל"אביב 1964, עמ' 263-264. הרברים נכתבו במקורם למאמר שפורסם לפני שהחלה העלייה מצפון אפריקה.

ראשיתה של העלייה הסלקטיבית בשנות החמישים

חלוצי ומערבי. לכשיבואו ההורים, כך האמינו, יוכלו נערים 'מתורכטים' אלה להורות להם את אורח החיים הנכון בארצם החדשה. ההורים, שכוננו בפי אנשי החינוך 'דור המדבר', אולי לא ייקלטו לחלוטין, אך בוודאי לא יהוו איום על דמותה התרבותית של המדינה. בשיטה זו, כך סברו, ניתן יהיה ליצור בארץ אוכלוסייה שמבחינת מוצאה חלקה הגדול הוא מארצות אסיה ואפריקה, אך מבחינה תרבותית היא פניגה מערבית בלב הלבנט.

על-פי גישה זו נועדה אפוא הסלקציה לתת עדיפות לעלייתם של נבחרים, שיעברו סוציאליזציה מהירה ויאמצו את ערכי התרבות הישראלית החדשה. ההנחה היתה שעלייה כזאת, ללא הורים, רבנים ונושאי התרבות בארץ המוצא, תאפשר התנערות חזקה יותר מתכניה וממאפייניה של תרבות יהודי צפון אפריקה, ושהאקולטורציה של צעירים אלה תאפשר גם את הסוציאליזציה של הוריהם: הצעירים יקלטו את ההורים, ועקב מעמדם כוותיקים בארץ יצליחו גם להשפיע עליהם מבחינה תרבותית. וגם אם כוחה של השפעה זו היה מוטל בספק, איש לא הטיל ספק בכך שצעירים אלו לא יושפעו מהוריהם, אפילו אם אלה יטפחו מגמות של שימור התרבות הקודמת. לאחר שייעלם 'דור המדבר', כך סברו, תישאר החברה הישראלית נקייה מתרבות 'לבנטינית', וכך יושגו שתי מטרות: מחד, העלייה לא תופסק, וכך תוכל המדינה לגדול מבחינה דמוגרפית (מטרה חשובה לנוכח האיום הבטחוני שבו נמצאה), ומאידך תישאר תרבותה חלוצית ומערבית.

ז. סיכום

באוגוסט 1949 הכריז בן-גוריון: 'גורם ראשון ועליון לבטחוננו הוא עליה-רבתי כממדים גדולים ובקצב מהיר. [...] העלייה היא לא רק מצווה ציונית ודרך ליעודה העליון של המדינה - קיבוץ גלויות; היא האמצעי היעיל ביותר לבטחון המדינה [...] שום שיקולים כלכליים ומשקיים אינם רשאים להאיט את קצב העליה'.²⁶⁸ הכרזה זו, ששילבה את היבט הגאולה בהיבט בניין הארץ, תיארה מצב אירילי, שלא תמיד התקיים במציאות.

העלייה מצפון אפריקה, ובעיקר ממרוקו, עוררה בעיות מבחינת המדינה הצעירה. הדימוי שדבק ביוצאי צפון אפריקה היה שלילי יותר מזה של שאר עדות המזרח. על-פי דימוי זה, שהיה מקובל על עיתונאים, על אנשי קליטה ועל ראשי הסוכנות והמדינה, המרוקאי היה אדם תוקפן ואלים, עצל ובלתי ממושמע. הוא לא היה אירופי מבחינת התנהגותו, אך חסרה לו ההילה האקזוטית והרומנטית שלאורה נתפסו יהודי תימן,

268. דברי בן-גוריון בכנסת, דברי הכנסת, II, 15.8.49, עמ' 1337. מצוטט גם אצל ד' בן-גוריון, מדינת ישראל המחדשת, תל-אביב 1969, עמ' 389.

למשל. דימיון זה, והעובדה שצפון אפריקה היתה נתונה תחת שלטון צרפתי, תרמו לדחיית עלייתם של יהודי צפון אפריקה בשלוש השנים הראשונות למדינה. לאחר שהועלו מרבית יהודי תימן ועיראק ושערי מזרח אירופה נסגרו, הגיע תורם של יהודי צפון אפריקה לעלות ארצה. ואולם, העומס הרב על מערכות הקליטה והדימוי השלילי שדבק ביהודים אלה גרר בעקבותיו את ההחלטה שאין להעלות את יהודי המגרב כלא שליטה ובקרה על בחירת העולים, וכי יש לאפשר את העלייה רק לכוחות שיועילו לכניין הארץ. תקנות הסלקציה לא נוסחו רק בשביל יהודי צפון אפריקה, אך יהודים אלה, כמו גם יהודי איראן (שגם בהם דבק הדימוי השלילי), היו הנפגעים העיקריים מכללי העלייה הסלקטיבית.

מעבר לצורך בהענקת מרווח נשימה למנגנוני הקליטה ניתן להצביע על יעדים נוספים שהיו למדיניות הסלקציה, כמו הפניית כוח אדם לחקלאות והבאת נוער תוך כדי ניתוקו מהוריו וממורשתו במטרה לבנות בארץ 'חברה חדשה'. מבחינה השוואתית ניתן לטעון כי מדיניות העלייה הסלקטיבית קבעה למעשה קריטריונים של כניסה לארץ, כפי שהיה נהוג במדינות הגירה רבות. אך טענה זו, שנשמעה לעתים מפי אישים שונים,²⁶⁹ היא בעייתית מאוד מבחינת האידאולוגיה הציונית. לו היו תומכי הסלקציה מבססים את עמדתם בפומבי על טיעונים כאלה, הם היו מוקעים כרבים. יצחק רפאל אף טען באחת הישיבות כי קביעת קריטריונים של מקומות עבודה מעמידה את ישראל בדרגה אחת עם מדינות הגירה אחרות המעודדות הגירה מטעמים כלכליים, ומבטלת את המשמעות הייחודית שיש לעצם קיומה של מדינת היהודים.²⁷⁰

את הדיון המחקרי בשאלת יחסו של הממסד הקולט לעולי ארצות האסלאם ניתן לחלק לשלוש אסכולות מרכזיות. האחת, אסכולת 'הזדון', רואה במצוקות ובפערים הקיימים בחברה חלק מקשר מתוכנן שנועד למקם את המזרחים כרבדים הנמוכים של החברה הישראלית. על-פי עמדה זו, הוותיקים כלל לא רצו בעולים המזרחים, והבאתם ארצה נבעה מהצורך בידיים עובדות ולוחמות.²⁷¹ אסכולה הפוכה, שניתן להגדירה כמשפט 'אין על מה לבקש סליחה', גורסת כי תהליכי הקליטה נוחלו באופן ניטרלי וחסר פניות ערתיות. לפי גישה זו, יוצאי אירופה ויוצאי ארצות האסלאם זכו ליחס שוויוני לחלוטין בתהליכי קליטתם, והפערים בחברה הישראלית נוצרו בגלל תכונות שהיו טבועות בעולים מהארצות השונות ובשל ההבדלים בין זמני העליות.²⁷² אסכולה שלישית, שניתן לכנותה אסכולת ה'סליחה', או 'כוונות טובות בדרך לגיהנום', אינה

269. למשל דברי בן-גוריון במוסד לתיאום, על מדיניותה של אוסטריה ביחס למהגרים חדשים, 14.7.52, אב"ג.

270. פרוטוקול הנהלת הסוכנות, 16.2.53, אצ"מ S 100/84.

271. אחד החוקרים הבולטים המחזיקים בעמדה זו הוא שלמה טבירסקי. ראה למשל ספרו לא נחשלים אלא מנוחשלים. חיבור על העלייה הסלקטיבית שראה אור ממש כעת כתיבת שורות אלו (ח' מלכה, הסלקציה: הסלקציה וההפליה בעלייתם וקליטתם של יהודי מרוקו וצפון אפריקה בשנים 1948-1956, באר"שבע 1998) שייך גם הוא לאסכולה זו.

272. חיבור שניתן לשייך לאסכולה זו הוא מאמרה של חנה יבלונקה הנוכר לעיל (הערה 142, עמ' 53-62).

רואה בתהליך הקליטה תהליך שמקורו בכוונת זרזון, אך מודעת לכך שבמהלך הקליטה נעשו טעויות ונוצרו הפליות מבניות מסיבות של ריחוק מנטלי וניכור. מאמר זה על העלייה הסלקטיבית תומך באסכולה השלישית. מסקנתו היא שמדיניות העלייה הסלקטיבית לא נבעה מכוונת זרזון; קנוניה מתוכננת שמטרתה לנצל את העולים או למנוע את עלייתם של יהודי תוניסיה ומרוקו לא היתה. ואולם, ניסיון להתאים את יהודי צפון אפריקה לחברה החדשה באמצעות העדפת הנוער, תוך כדי ניתוק העולים הצעירים ממורשתם ומתרבותם ומתוך כוונה ליצור בארץ אדם חדש - ניסיון כזה, ככל הנראה, אכן נעשה.²⁷³ אמנם לא היתה כוונה להפוך את עולי צפון אפריקה לפרולטריון נחות של חקלאים ופועלים, אך בהחלט נעשה ניסיון לארגן עלייה פרודוקטיבית ומתיישבת במטרה להגדיל את היקף הייצור החקלאי ולהחזיק בחלקים ריקים של המדינה. יתרה מזאת, למרות מודעותם העמוקה של אנשי היישוב הוותיק לחשיבות ההתיישבות בספר, מעטים מהם נענו לאתגר זה, ולכן רתמו מוסדות הקליטה עולים חדשים חסרי יכולת התנגדות למשימה זו. העובדה שאותם אנשים שיושבו בפריפריה הפכו לשולי החברה הישראלית אינה צריכה הוכחות, אך השאלה האם הדברים תוכננו מראש עדיין דורשת בדיקה. כמו כן יש לציין כי אף שקובעי המדיניות ופעילי העלייה והקליטה התייחסו לעולים כפטרונות רבה, הרי רובם חשו סולידריות יהודית והיו נכונים להקריב ממצדם ומרווחתם למען יהודי צפון אפריקה. התייחסות שיפוטית לעבר היא בעייתית. מחקר המתמקד בפן אחד של המדיניות משרטט תמונה חלקית בלבד. הקשיים במעברות, בעיות התקציב, הקשיים בקליטתם החברתית של העולים ובעיות הבריאות הטרידו מאוד את מקבלי ההחלטות. לעתים הנחו את דורשי הגבלת העלייה דווקא שיקולים הומניטריים, כמו הצורך לטפל טוב יותר בעולי העלייה ההמונית. עם זאת, גם בעיני אחדים מבני התקופה נראתה מדיניות העלייה הסלקטיבית בעייתית ביותר. כאחת מישיבות המוסד לתיאום, בתקופה שבה גבר הצורך בהצלת יהודי צפון אפריקה, אמרה גולדה מאיר, אז שרת העבודה: 'למען העתיד, אני מצטערת שיש סטנוגרמה של ישיבה זו [...] אולי אי פעם משהו ירצה לכתוב ריסרטציה איך מדינת ישראל קלטה עלייה בשנותיה הראשונות אחרי המאבק הגדול עם בריטניה באותו עניין. חבל לי על זה שפעם יקרא את זה ויראה אותנו כאור כזה.'²⁷⁴ כלומר, בעצם הימים שבהם התרחשו אותם מאורעות, למרות היותה מודעת לקשייה של המדינה (ובתפקידה כשרת העבודה היא היתה מודעת להם היטב), ראתה מאיר את המדיניות שננקטה כציון דרך שלא יחמיא למדינת ישראל מנקודת מבטו של שר ההיסטוריה.

273. גישה דומה אפיינה את היחס לעולים מאירופה, אך במקרה זה היה ביטוייה פחות חריף. ראה למשל: דשן ושוקר (לעיל, הערה 121) עמ' 12, וכניסוח אחר אצל הורוביץ וליסק, מצוקות באוטופיה, עמ' 114 ואילך.

274. המוסד לתיאום, 7.2.55, א"מ, משרד רה"מ, 534/5388.

השוואה כמותית בין העלייה ההמונית לעלייה הסלקטיבית מראה שמדיניות העלייה ההמונית נמשכה שלוש שנים וחצי (מאי '48-נובמבר '51), ומדיניות העלייה הסלקטיבית היתה בתוקף כמעט חמש שנים (נובמבר '51-ספטמבר '56). הוזה אומר שאפילו בן-גוריון, הנזכר בכל מקום כפרקליט העלייה הכלתי מוגבלת, צידד בעלייה הסלקטיבית במשך פרק זמן ארוך יותר מזה שבו תמך בעלייה המונית. למרות כל זאת, מדיניות העלייה הסלקטיבית כמעט שלא זכתה להיכרך במחקרים אקדמיים. מאמר זה נועד לשפוך אור על ראשיתו של פרק זה, הפחות מדובר, בתולדות מדינת ישראל.